

Bratislavský
samosprávny
kraj

PAMIATKOVÝ ÚRAD
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

VEĽKÁ VOJNA A BRATISLAVSKÁ ŽUPA

Zborník príspevkov
z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja
Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2014

Editori:
Mgr. Rastislav Šenkirik
Mgr. Lucia Gembešová
Ing. arch. Michal Škrovina
Helena Bakaljarová

Autori:

Mgr. Rastislav Šenkirik
PhDr. Dušan Kováč, DrSc.
Prof. PhDr. Miroslav Marcelli, PhD.
Mgr. Peter Szalay, PhD.
Mgr. Gabriela Dudeková, PhD.
Mgr. Gábor Strešňák
PhDr. Elena Kurincová
Doc. PhDr. Dana Bořutová, PhD.
Mgr. Jaroslav Formanko
PhDr. Zuzana Zvarová

Bratislava 2016

Veľká vojna a Bratislavská župa

Zborník príspevkov z konferencie BSK Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2014
Vydal Bratislavský samosprávny kraj v spolupráci s Academiou Istropolitanou Novou.

Partneri konferencie:
Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
Mestský ústav ochrany pamiatok Bratislava

Editori: © Mgr. Rastislav Šenkirik, Mgr. Lucia Gembešová, Ing. arch. Michal Škrovina, Helena Bakaljarová

Autori: © PhDr. Dušan Kováč, DrSc., Prof. PhDr. Miroslav Marcelli, PhD., Mgr. Peter Szalay, PhD., Mgr. Gabriela Dudeková, PhD., Mgr. Gábor Strešňák, PhDr. Elena Kurincová, Doc. PhDr. Dana Bořutová, PhD., Mgr. Jaroslav Formanko, PhDr. Zuzana Zvarová

Vydanie prvé
Bratislava 2016

Zborník neprešiel jazykovou úpravou
Grafická úprava, zalomenie a tlač: ORMAN, s.r.o.

ISBN 978-80-972433-2-6

OBSAH:

Konferencia BSK k Dňom európskeho kultúrneho dedičstva **7**
PhDr. Gabriella Németh, podpredsedníčka Bratislavského samosprávneho kraja

Ad: Veľká vojna **9**
Mgr. Rastislav Šenkirik,
Vedúci oddelenia kultúry Úradu Bratislavského samosprávneho kraja

Bratislavská župa v politických plánoch Dohody **13**
a česko-slovenského zahraničného odboja
PhDr. Dušan Kováč, DrSc., Historický ústav SAV

Veľká vojna ako akcelerátor modernizačných procesov v spoločnosti **22**
Prof. PhDr. Miroslav Marcelli, PhD., Filozofická fakulta UK v Bratislave

Ohrozenie z neba
Odraz I. svetovej vojny v mestskom plánovaní a architektúre Bratislavy **28**
Mgr. Peter Szalay, PhD., Ústav stavebníctva a architektúry SAV

Prvá svetová vojna a výnimočný režim v Bratislave / Prešporku ako centre župy **39**
Mgr. Gabriela Dudeková, PhD., Historický ústav SAV

Ľudské straty Veľkej vojny na príklade Senca vo svetle vybraných prameňov **52**
Mgr. Gábor Strešňák, Mestské múzeum v Senci

Bojiská a vojnová každodennosť 72. prešporského pešieho pluku **66**
PhDr. Elena Kurincová, Múzeum mesta Bratislavy

Tvorba architekta D. S. Jurkoviča v kontexte Veľkej vojny **76**
Doc. PhDr. Dana Bořutová, PhD., Filozofická fakulta UK v Bratislave

Pomníky I. svetovej vojny v Bratislavskej župe **89**
Mgr. Jaroslav Formanko, Krajský pamiatkový úrad Bratislava

Pomníky 1. svetovej vojny - k niektorým aspektom ich výstavby a hodnotenia **102**
PhDr. Zuzana Zvarová, Mestský ústav ochrany pamiatok Bratislava

PhDr. Gabriella Németh
podpredsedníčka Bratislavského samosprávneho kraja

Konferencia BSK k Dňom európskeho kultúrneho dedičstva

Bratislavský samosprávny kraj dlhodobo kladie dôraz na ochranu, obnovu a prezentáciu kultúrneho dedičstva regiónu. Nielen preto, že starostlivosť o odkaz našich predkov patrí medzi kompetencie vyšších územných celkov, ale predovšetkým z úcty k hodnotám, ktoré sú základom dnešného hodnotového systému a v mnohom aj nezastupiteľným korelátom nášho úsilia o reflexiu dneška a ďalšie napredovanie. Dnes už tradičným podujatím BSK, zameraným na kultúrne dedičstvo, sú konferencie k Dňom európskeho kultúrneho dedičstva. Postupne sa venovali kultúre a hospodárstvu, kaštieľom a kúriám, dejinám bývania a sakrálnym pamiatkam Bratislavskej župy.

Samozrejme, tým zďaleka nie sú vyčerpané ani len tie najdôležitejšie témy. Bratislavský kraj má v tomto zmysle nezvyčajne bohatú tradíciu a obrovský potenciál. Prelína sa v ňom vidiek s metropolou, geografické a prírodné bohatstvo s urbanizáciou a hospodárskym rozvojom, vzájomne sa obohacujúce podnety rôznych národov, konfesií, tradícií a predovšetkým je integrálnou súčasťou bohatého a pestrého podunajského stredoeurópskeho priestoru. Má trvalé miesto na mape kultúrnych dejín, či už sa to týka umenia, architektúry, hospodárstva, vzdelávania, či historických udalostí.

Jednou z takýchto udalostí bola aj Prvá svetová vojna, pôvodne označovaná ako Veľká vojna. Bratislava bola v čase vojny sídlom vojenského pluku, lazaretov, dôležitým logistickým a výrobno-priemyselným centrom. Stačí spomenúť bývalú továreň na muníciu, Patrónku, ktorá dala meno celej mestskej štvrti, slávnu smaltovňu Matador v Petržalke, či Kühmayerovu fabriku na vianočné ozdoby v ktorej sa vyrábali najkvalitnejšie ofície vojenských uniforiem. Žiaľ, vojna mala aj svoje obete, pričom si nevyberala medzi príslušníkmi armád a civilným obyvateľstvom. Toto obrovské utrpenie nám pripomína množstvo pamätníkov, roztrúsených po mestách a obciach kraja. A najmä vojenský cintorín v Petržalke, kde odpočívajú v pokoji príslušníci armád siedmych národov, vtiahnutých do víru vojnových udalostí.

S veľkou vojnou bol spojený celý život regiónu, no s odstupom času akoby naša pamäť ochabla a niektoré stopy a odkazy vojny sme prestali vnímať, respektíve dešifrovať. Verím, že dnešná konferencia nám osvieži pamäť a sprostredkuje nám aj nové poznatky. V mene svojom, ako aj v mene predsedu Bratislavského samosprávneho kraja, Pavla Freša, prajem konferencii úspešný priebeh a Vám všetkým ďakujem, že ste prijali naše pozvanie.

Mgr. Rastislav Šenkirik
Vedúci oddelenia kultúry Úradu Bratislavského samosprávneho kraja

Ad: Veľká vojna

(poznámka editora k téme konferencie)

Inter Arma silent Musae(?)

Tridsať deväť rokov po smrti skladateľa Paula Hindemitha, v roku 2002, teda 84 rokov po skončení prvej svetovej vojny, objavili v zapadnutej zásuvke majstrovho stola čudné dedičstvo. Klavírnu skladbu pre klaviristu „so zlatou rukou". Hindemith ju skomponoval pre interpretov s jednou rukou a vzápätí uložil do zásuvky svojho stola. Celý život bojoval s veľkou morálnou dilemou – je komponovanie skladieb pre jednorukých („zlatorukých") klaviristov skutočné umenie, aranžérska maniera, relevantný prejav účasti, alebo len sentimentálne gesto? Zrejme nikdy neprekonal pochybnosti. Veľa svetových skladateľov však malo jednoznačnú odpoveď. Aj keď prvé kompozície pre jednu ruku boli pôvodne čosi medzi exhibíciou skladateľského majstrovstva a métou virtuóznej interpretácie („dexter" – pravosť, dokonalosť), nešťastia a hlavne vojny zmrzačili viacerých skvelých interpretov a poprední skladatelia pre nich napísali početné diela, ktoré sa stali plnohodnotnou súčasťou svetového fondu hudobnej literatúry.

Práve Veľká vojna so sebou priniesla tristný rozmach zlatorukej éry. Azda najznámejším jednorukým klaviristom bol viedenský rodák Paul Witgenstein. Po vypuknutí veľkej vojny ho pred povinnosťou narukovať neochránilo ani to, že bol sólistom Viedenskej filharmónie. Ako 27 ročný utrpel v Poľsku zranenie a padol do ruského zajatia, kde mu v Omsku amputovali pravú ruku. Už na Sibíri začal spamäti aranžovať skladby pre jednu ruku a prehrávať si ich na imaginárnej klaviatúre. Po vojne bol jeho návrat na scénu veľkým triumfom. Komponovali pre neho najvýznamnejší skladatelia tej doby, ako napríklad Prokofiev, či Ravel. Patril medzi nich aj bratislavský rodák Franz Schmidt. Diela, ktoré zložil pre Wtigensteina, boli pravdepodobne Schmidtove posledné kompozície. Akoby si Witgenstein neprežil dosť fyzického a psychického utrpenia, po nástupe nacizmu dostal zákaz verejne vystupovať a pred fašizmom musel ujsť do USA. Zostal však navždy symbolom múz, ktoré neprehlušili ani zbrane.

Štátny doping, masový abúzus a článok č. 295 Versaillskej zmluvy

Odpradávna imperátori a velitelia armád snívajú o bojovníkoch, ktorí by nepoznali strach, bolesť, či únavu. V čase Veľkej vojny mocnosti neľutovali investovať obrovské financie do „povzbudenia" armády formou alkoholu. V Rusku, ako ináč, to bola vodka, rakúsko -uhorská armáda v rámci mináže fasovala rum, Francúzi preferovali koňak a víno. Práve

francúzska armáda začala ako prvá používať aj solventium – psychotropnú látku, ktorá sa inhaluje, čiže vdychuje. Išlo o zmes alkoholu, zväčša koňaku, s éterom (La Gnole). Účinok bol silnejší a dostavil sa rýchlejšie, keďže éter prakticky okamžite prestupuje sliznicami. Tento štátny doping možno otupil a pomohol prekonať strach, no zároveň negatívne ovplyvňoval nielen kognitívne, ale aj senzorické a motorické reakcie a výrazne sa podpisoval pod nárast mortality, dovtedy v dejinách nevídanej.

Traduje sa, že už počas Veľkej vojny prebehli prvé experimenty so syntetickou novinkou, metamfetamínom (objavený v r. 1893 v Japonsku). No relevantné pramene to nepotvrdzujú a armádne používanie metamfetamínu datujú až do obdobia druhej svetovej vojny (anglickí letci, údajne metamfetamín užíval aj Hitler). Faktom však zostáva, že armády počas Veľkej vojny oficiálne dopovali. A aj „fetovali". Keď Charles Pravaz a Alexander Wood znovuobjavili a zdokonalili insígniu novej medicíny, injekčnú striekačku, určite netušili, čo všetko tento nepochybne užitočný inštrument spôsobí. Zranení bolo počas Veľkej vojny veľa a liečba bolesti bola v plienkach. Všeliekom na bolesť sa stal morfín (morfium), alkaloid ópia. Nekontrolované užívanie morfínu v kombinácii s jeho injekčným indikovaním prerástlo v masový abúzus a šírenie závislosti. Na svete bola takzvaná „vojenská choroba", čiže morfiová závislosť. Už pred koncom vojny sa v Čechách úplne oficiálne rozbehla priemyselná výroba kokaínu. Kokaín bol vďaka stimulujúcemu účinku na sexuálnu apetenciu obľúbenou drogou spoločenskej smotánky a prostitútok. A samozrejme, aj vojenských dôstojníckych elít. A tak kokaín tiež prispel k morálnemu rozvratu veliacich zložiek rakúsko-uhorskej c. a k. armády.

Najväčšiu skúsenosť s drogami mala v tej dobe krajina neobmedzených možností, USA. V San Franciscu bol už v roku 1875 prijatý prvý „protidrogový" zákon, zakazujúci fajčiarne ópia a v roku 1914 prijali USA Harrisonov zákon, regulujúci konzumáciu ópia, morfia a kokaínu. Popravde, nešlo ani tak o zdravotné záujmy, či morálne hodnoty, ako skôr o ekonomickú kontrolu nad novým biznisom v reakcii na britsko-čínske Ópiové vojny (1839 - 1860). Pod tlakom USA sa uskutočnili Haagske „Ópiové konferencie" a v roku 1912 bol prijatý „Medzinárodný dohovor o ópiu". Takmer zabudnutou časťou Versaillskej mierovej zmluvy (1919) je jej článok č. 295, podľa ktorého porazené veľmoci a ich nástupnícke štáty museli spomenutý Medzinárodný dohovor o ópiu povinne ratifikovať. Ľudstvo vypovedalo zástupnú vojnu drogám aby si naďalej voľkalo vo svojich neduhoch. Východisko z tejto slepej uličky nepoznáme dodnes.

Živé telá, mŕtve duše

Veľká vojna priniesla masové používanie nových zbraní s desivou silou a dosahom. Krvavé jatky, hlad, smäd, epidémie, únava, beznádej, nekonečný stres, ale aj ohlušujúci tresk a oslepujúce záblesky výrazne presahovali adaptačné možnosti ľudského organizmu, vrátanej ľudskej psychiky. Siegmund Freud si medzi prvými všimol, že medzi veteránmi Veľkej vojny, ktorí netrpeli žiadnymi závažnými somatickými zraneniami, je až dvadsať

percent postihnutých psychickými poruchami. Nešlo len o neurózy, úzkosť, či depresie, ale o zložité a dlhodobé, dokonca aj ireverzibilné komplikácie a ochorenia, dovtedy nepopísané. Správne odmietol rozšírený predpoklad, že ide o dôsledok mikrokrvácaní do mozgu, či reaktiváciu detských neuróz v dôsledku traumatizujúcich zážitkov.

Pre najťažšie prípady sa začal používať termín „syndróm ostnatého drôtu". Išlo totiž zväčša o zajatcov s neznámou identitou, ktorí stratili pamäť, nedokázali rozprávať a niektorí sa nedokázali ani pohybovať. Medicína bola bezradná a nevedela im pomôcť. Žiaľ, niektoré pokusy o pomoc len znásobovali utrpenie týchto nešťastníkov (liečba šokmi, elektrickým prúdom a pod.). Stali sa príťažou spoločnosti a skončili v anonymite v mizerných „ústavoch". Niektorí zomreli úplne opustení a bez akejkoľvek pomoci od hladu a v dôsledku dehydratácie po rozpútaní druhej svetovej vojny. Až neskôr sa pre označenie psychických porúch a psychiatrických komplikácií spôsobených prekročením ľudských adaptačných možnosti udomácnilo označenie posttraumatická stresová porucha (syndróm).

Čudná vojna

Veľká vojna, neskôr označovaná ako prvá svetová, bola naskutku čudná vojna. Bola zmesou patetickej pompy aj anonymného utrpenia, demagogickej propagandy aj hlbokého oduševnenia, falošného aj skutočného hrdinstva, iracionálneho, ale aj autentického patriotizmu, bola priam orgiou devastácie statkov a plytvania a súčasne epidémiou žalostnej biedy, zúfalým zápasom o hľadanie cesty k budúcnosti, ale tiež extraktom nihilizmu, trucovitou obhajobou rúcajúcich sa inštitútov a súčasne aktom rezignácie, trucovitou obhajobou spoločenských majestátov a rovnako totálnou degradáciou ľudskej dôstojnosti a úcty k životu.

Zachvátila celý západný a pozápadnený svet. Zároveň v jej čase vypukol najväčší sociálny experiment v dejinách (VOSR), ktorý postupne zaplienil šestinu sveta. V tieni Verdunu bez väčšej pozornosti prebehla prvá novodobá genocída (Arménsko). V konflikte kresťanského západu hrdinsky bojovali státisíce moslimov, aby o dvadsať rokov na strane západu bojovali v ešte väčšom počte a v ešte väčšom svetovom konflikte a aby o tridsať rokov tí istí hrdinovia bojovali proti západu za svoju nezávislosť. Vojna vraj napomohla emancipácii žien, keď ženy nastúpili namiesto svojich mužov k výrobným pásom zbrojoviek. Znie to cynicky, ale vojna bola obrovským podnetom pre umenie. Priniesla obrovské straty a utrpenie, ale aj pokrok vo vede, technike, medicíne. Posunula technológiu zabíjania do dokonalosti, až k hromadnému ničeniu. Vojaci sa k nepriateľovi prekopávali popod hory, budovali zákopy v pásme večného ľadu na alpských končiaroch, poľovali na seba vo vzduchu i v oceánoch. Vracali sa z vojny po dlhých rokoch a okolo celého sveta (legionári), niektorí už ako vyhlásení za mŕtvych. A akoby táto čudná vojna pokračovala aj po svojom konci. A nielen preto, že Nemecko splatilo poslednú vo Versailles dohodnutú reparáciu až 3.10.2010. Priniesla zmeny, ktoré dokážeme rozpoznať a pomenovať až s veľkým časovým odstupom a ktorých konečnú podobu možno ešte stále nepoznáme. Navždy skončili časy oduševnených chrab-

rých vojvodcov a vizionárov, bojujúcich na čele armád. Vedenie vojen a velenie sa stalo vedou a profesiou, „nástrojom stability“ a presunulo sa do bezpečného zázemia. Inštitúty moci a vlastníctva sa z adresných zmenili na korporátne, ani nevedno, či si moc politická a moc bohatstva vymenili garde, alebo splynuli v jedno, modrú krv nahradila oligarchia. Impériá pohltila fragmentácia na národné štáty aby vzápätí vznikali nové veľmocenské bloky a o niečo neskôr integračné tendencie. Hodnoty prestali ovplyvňovať životný štýl a spôsob života, ba naopak, životný štýl vygeneroval ikonické náhrady hodnôt. Akoby sa najzávažnejšie udalosti ani neodohrali na frontových líniách.

Veľká vojna sa zrodila ako vyložene chcené dieťa rozpadávajúceho sa mocensko-politického systému Starého sveta. Nemilosrdne obnažila jeho absurdity a zároveň bola nielen pôrodnou babicou Nového sveta a jeho rovnako závažných absurdít, ale aj jeho sudičkou. Žiadna krásna Helena. Len vojna. Veľmi čudná vojna.

PhDr. Dušan Kováč, DrSc.,
Historický ústav SAV

Bratislavská župa v politických plánoch Dohody a česko-slovenského zahraničného odboja

Súčasný Bratislavský samosprávny kraj bol v čase prvej svetovej vojny súčasťou Prešporskej župy (Pozsonyi vármegye). Historická Prešporská župa však bola raz taká veľká, ale zahrnovala v sebe aj celý súčasný Bratislavský samosprávny kraj. Až na malé výnimky bolo územie tejto župy „nad Dunajom", teda rozprestierala sa severne od hlavného toku Dunaja. Z uhorského hľadiska bola Prešporská župa na okraji, susedila s územím Predlitavska. Avšak z hľadiska celej Habsburskej monarchie mala táto župa takmer centrálne postavenie.

Pri vypuknutí prvej svetovej vojny sa na území župy odohrávali aktivity, ktoré sa zhodovali s aktivitami prebiehajúcimi na území celého Uhorska. V Prešporku, ale aj v menších mestečkách regiónu, sa po vyhlásení vojny Srbsku zhlukovali ľudia, aby si prečítali úradné vyhlášky. V celom Uhorsku organizovala vláda manifestačné prejavy nadšenia s vojnou, ulicami miest tiahli lampiónové sprievody a vykrikovali: Éljen a háború! (Nech žije vojna). Aj keď pripustíme, že ľudia boli vždy náchylní k masovým prejavom, je ťažké si predstaviť také nadšenie pre vojnu, aké zavládlo v Prešporku a celom regióne bez toho, aby sme si uvedomili, že všetky tieto prejavy boli organizované „zhora". Funkcionári v mestách chceli demonštrovať svoje postoje pred župnými úradmi a župani a ich okolie zase potrebovali demonštrovať svoje vlastenectvo pred vládnymi orgánmi v Budapešti.

V Prešporku mohli obyvatelia zblízka sledovať priebeh mobilizácie, pretože tu bolo sídlo V. c. a k. armádneho zboru, ktorý bol súčasťou 1. c. a k. armády, ktorej velil generál Viktor Dankl. V Prešporku sídlil aj 72. peší pluk. Pretože do pluku boli mobilizovaní predovšetkým branci z prešporského okolia, väčšinu v tomto pluku (asi 65%) tvorili etnickí Slováci. Mobilizácia v Prešporku prebehla bez najmenších problémov. Vojaci 72. pešieho pluku odchádzali na tzv. východný front – teda proti Rusku, ktoré nečakane začalo mohutným útokom smerom ku karpatským hrebeňom.

Počiatočné vzrušenie čoskoro opadlo, a nakoľko Prešporok a okolie tvorili pomerne bezpečné zázemie, vzdialené od všetkých vojnových frontov, život sa tu v prvých mesiacoch vojny čoskoro vrátil do obvyklých koľají. Kasína a kluby boli otvorené a hrali aj divadlá. Spoločnosť sa zatiaľ nemusela veľmi obmedzovať. Prvé príznaky ekonomickej krízy sa v Prešporku objavili až od roku 1916. Nové bolo iba to, že do niektorých rodín narukovaných vojakov začali prichádzať obálky s čiernym orámovaním. Boje v Karpatoch si vyžiadali v prvých mesiacoch vojny veľké obete.

Že politická a vojenská vrchnosť považovala územie Prešporskej župy za pokojné frontové zázemie s obyvateľstvom, ktoré bolo lojálne k svojmu panovníkovi a svojej vlasti svedčí aj fakt, že v tomto priestore sa rozhodlo vojenské velenie zriadiť zajatecké tábory.

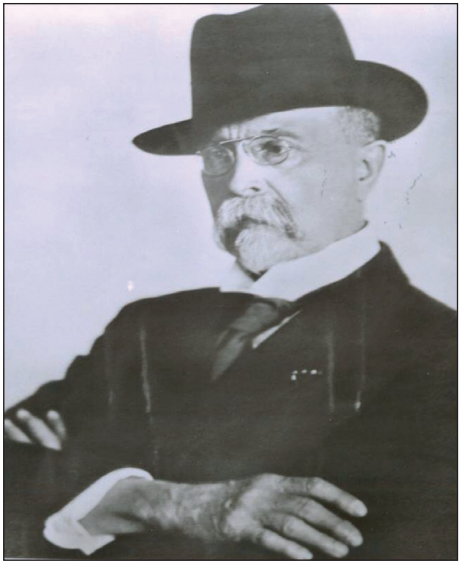
Na území Prešporskej župy to boli zajatecké tábory v Šamoríne a v Dunajskej Strede a na samej hranici s komárňanskou župou vo Veľkom Mederi. Sústava zajateckých táborov potom pokračovala v Západnom Uhorsku (dnešnom Burgenlande) a v Štajersku.

Určité vzrušenie v Prešporku vyvolal ruský útok v Karpatoch, keď Rusi vstúpili na územie Uhorska (v dnešnom severovýchodnom Slovensku, vo vtedajšej Zemplínskej a Šarišskej župe). Hrozilo, že ruská armáda sa údoliami riek dostane až do uhorskej nížiny a do Budapešti. V tom zmysle sa mohli cítiť ohrození aj obyvatelia Prešporka, ale tí súčasne vedeli, že v tomto ohľade bude Prešporok nasledovať až potom, keď Rusi dobyjú Budapešť. V Prešporku teda vládla určitá nervozita, ale obvyklý spôsob života narušený nebol. A keď boli v máji 1915 ruské vojská zatlačené hlboko na ruské územie, zdalo sa, že pokoj Prešporákov nič nemôže narušiť.

V skutočnosti sa však pri tajných rokovaniach v dohodových krajinách objavili aj návrhy na riešenie situácie v Prešporku a v okolí. Pravda, všetky tieto akcie ostali až do konca vojny pre obyvateľov Prešporskej župy tajné a nič o nich ani netušili.

Tomáš Garrigue Masaryk, profesor na pražskej univerzite, už na začiatku vojny prišiel k záveru, že Česi a Slováci musia vojnu využiť na to, aby sa vymanili z Habsburskej monarchie a založili si vlastný samostatný štát, podľa vtedy obľúbenej idey „národný štát", v tomto konkrétnom prípade to mal byť „národný štát národa československého".

24. októbra sa Masaryk stretol v holandskom Rotterdame so svojím priateľom, známym britským novinárom a historikom Robertom Williamom Setonom Watsonom. Dva dni spolu sedeli a Masaryk mu podrobne vyložil svoj plán vytvorenia česko-slovenského štátu. Seton Watson si všetko podrobne zapísal a výsledok spísal do memoranda, ktoré zaslal britskej vláde. Seton Watson bol na britskom ministerstve zahraničných vecí vedený ako popredný znalec Rakúsko-Uhorska a minister i stredoeurópske oddelenie sa naňho často obracali so žiadosťou o expertízy. Bolo teda jasné, že memorandum, ktoré na Foreign Office doručí Seton Watson, bude mať u britskej vlády určitú váhu. V tomto memorande sa už spomína aj región na strednom Dunaji. Masaryk načrtol svoju predstavu o hraniciach budúceho štátu: „Južná hranica nového štátu by potom sledovala hranicu medzi terajšími provinciami Čechy a Morava na jednej a Horným a Dolným Rakúskom na druhej strane... Hranica by potom sledovala rieku

Tomáš Garrigue Masaryk, autor memoránd o hraniciach česko-slovenského štátu, ktorého súčasťou mala byť aj bratislavská župa

Moravu až k jej ústiu do Dunaja, potom by sledovala tok Dunaja samotného severne od Žitného ostrova až k ústiu rieky Ipeľ... Zahrnovala by teda Prešporok i Košice..."[1]

V tomto prvom memorande sa už teda počítalo s tým, že Prešporok sa stane súčasťou nového česko-slovenského štátu, aj keď Žitný ostrov mal byť súčasťou Maďarska. Masaryk mal dobré informácie o národnostnom zložení obyvateľstva. Vedel, že Prešporok má síce slovenské okolie, ale mesto samotné bolo prevažne nemecky hovoriace, aj keď maďarizácia, hlavne štatistická maďarizácia z roku 1910, už postavila počet Maďarov na rovnakú úroveň ako počet Nemcov.[2] Ak teda požadoval Prešporok pre česko-slovenský štát, dôvody neboli jazykové, národnostné, ale strategické. Ako sa neskôr ukázalo, Masaryk sledoval hlavne strategický cieľ: Aby sa mohol ekonomicky a strategický pre nový štát využiť tok Dunaja, potrebné bolo mať na Dunaji prístav. O prešporskom predmostí sa tu zatiaľ nehovorilo.

Robert William Seton – Watson, škótsky historik a novinár, spoluautor prvého Masarykovho, tzv. Rotterdamského memoranda

Koncom apríla 1915, v čase, keď prebiehali v Karpatoch urputné boje s ruskou armádou, ktorá niekoľkokrát prekročila Karpaty a smerovala údoliami riek do uhorských nížin, napísal Masaryk nové, tentoraz veľmi rozsiahle memorandum, ktoré nazval Independent Bohemia.[3] V tomto memorande, ktoré Seton Watson takisto doručil na Foreign Office, sa opäť objavila definícia hraníc, v ktorej sa píše, že „ český štát by sa skladal z takzvaných českých krajín, to jest Čiech, Moravy a Sliezska; k ním by boli pripojené slovenské kraje v severnom Uhorsku, od Užhorodu cez Košice podľa národopisnej hranice dolu po toku

1 Slovenský preklad publikovaný in: Kováč Dušan (ed.): Slováci v prvej svetlovej vojne 1914 – 1918. Zmeny na politickej mape Európy a odchod Slovenska z Uhorského kráľovstva do Česko.-Slovenskej republiky. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov XI.b, Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010, s. 47. Originál dokument in: National Archives, London (Public Record Office) ďalej iba NAL, Foreign Office, ďalej iba FO, 371/1900, s.115-124.

2 Podľa oficiálneho sčítania ako „obcovací" jazyk v Prešporku udalo 32 790 obyvateľov mesta, t.j. 41,92%, maďarský jazyk 31 705, t.j.40,53, slovenský a český jazyk 11 673, t.j. 14,92%. Počet maďarsky hovoriacich tak narástol od roku 1890 o 2 tretiny – z 10 433 na 31 705.

3 Bol to plán vytvorenia česko-slovenského štátu, Slovensko Masaryk v memorande spomínal, ale nevyzdvihoval, nakoľko mal informácie, že dohodoví politici nemajú ani základné informácie o národnostnom zložení Rakúsko-Uhorska a slovenskou otázkou nechcel projekt komplikovať.

Free Bohemia and Serbo-Croatia, Neighbouring Countries.

The maxim of the Bohemian and Serbo-Croatian wishes would be the connection of Bohemia and Serbo-Croatia.

This can be effected by giving the strip of land at the Hungarian frontier in the west either to Serbia or the half of it (north) to Bohemia, the other (south) to Serbia.

This corridor would be formed of parts of the counties of Pozsony (Pressburg), Sopron (Oedenburg), Moson (Wieselburg), and Vas (Eisenburg).

The population is German, containing considerable Croatian minorities; the south is Slovene.

As there are considerable Slovak and Serbo-Croatian minorities, which may be left to Hungary, it is not unjust to claim this district, the more so that the Magyars treated and treat now the Serbs and Croats in a way worthy of the Huns of the Middle Ages. Whole districts are depopulated, the inhabitants of Bosnia driven away to Montenegro, while those of Syrmia have been sent to Hungary, where they, not being cared for, die in masses. And the Slovaks were for centuries the victims of the most brutal Magyarisation.

The Serbo-Bohemian corridor would facilitate the economic interchange of both countries —industrial Bohemia and agricultural Serbo-Croatia—and it would lead from Bohemia to the Serbo-Croatian ports.

The corridor would, of course, have a great military significance.

It must be added that many Serbo-Croatian politicians accept this plan of a corridor just as the Bohemian politicians.

Časť memoranda Independent Bohemia z londýsnkeho archívu, ktorá hovorí o tzv. česko-slovensko-juhoslovanskom koridore

rieky Ipeľ k Dunaju, zahŕňajúc do toho Prešporok a celý slovenský sever až k pohraničnej čiare uhorskej."[4] V tomto memorande už však nájdeme pomerne podrobne popísaný plánovaný československo-juhoslovanský koridor: „ Optimálnym želaním Čechov a Srbo -Chorvátov by bolo spojenie Čiech a Srbo-Chorvátska. Toto spojenie sa môže uskutočniť tak, že sa pripojí pruh územia pri západnej uhorskej hranici buď celý k Srbsku, alebo jeho jedna polovička (severná) k Čechám a druhá (južná) k Srbsku. Tento koridor by bol vytvorený u časti okresu prešporského (Pozsony), šopronského (Ödenburg), mošonského (Wieselburg) a vašského (Eisenburg). Obyvateľstvo je nemecké s početnými chorvátskymi menšinami; juh je slovinský. Keďže existujú ešte početné slovenské a srbo-chorvátske menšiny, ktoré asi budú ponechané Maďarsku, nie je nespravodlivé žiadať toto územie tým skôr, že Maďari zaobchádzajú doteraz so Srbmi a Chorvátmi spôsobom hodným stredovekých Hunov... A Slováci boli po stáročia obeťami najbrutálnejšej maďarizácie. Srbsko-český koridor by uľahčil hospodárske styky medzi oboma krajinami – priemyselnými Čechami a poľnohospodárskym Srbsko-Chorvátskom – a viedol by z Čiech k srbsko-chorvátskym prístavom. Tento koridor by mal, samozrejme, aj veľký význam vojenský. Treba dodať, že mnohí srbsko-chorvátski politici prijímajú tento plán koridoru rovnako ako českí politici... Utvorením toho srbsko-českého koridoru by spojenci zabránili nemeckej kolonizácii Balkánu a Malej Ázie a zabránili by Maďarom, aby boli poslušným predvojom Berlína."[5]

4 Slovenský preklad in: Kováč, Slováci, s. 62; Originál dokument in NAL, FO 371, 2241, s. 97 – 103.

5 Kováč, Slováci, s. 65

Obe Masarykove memorandá sa na britskom Foreign Office diskutovali a dostali s aj k ministrovi Edwardovi Greyovi. Britská vláda zaslala memorandá aj svojim spojencom. Bola to teda vážna diplomatická akcia. Je zaujímavé sledovať, aký postoj k týmto memorandám zaujímali príslušní diplomati na britskom ministerstve. Toto sa dá stopovať na tzv. minutes, teda na okrajových poznámkach, ktoré robili jednotliví úradníci. Prví sa memorandami zaoberali na oddelení pre strednú Európu. Napriek vplyvu Setona Watsona, úradníci na tomto najnižšom stupni boli toho názoru, že tieto memorandá, aj keď Masaryk bol v politických kruhoch váženou osobou, nie sú reálne a nie sú ani v záujme Veľkej Británie. Toho istého názoru bol aj vedúci stredoeurópskeho oddelenia, aj vedúci sekretariátu ministra a napokon aj samotný minister. Memorandum sa rozoslalo spojencom, ale doma sa založilo ad acta. Britská vláda to nepovažovala za projekt hodný sledovania. Tým viac, že medzitým bol ruský útok v Karpatoch zastavený a ruská armáda bola zatlačená veľmi rýchlo ďaleko na východ – teda na vlastné územia. Vojenské obsadenie rakúsko-uhorských území nadlho nehrozilo. Takto to potom vyzeralo vlastne až do jari 1918. Vtedy už začali dohodoví politici vážne uvažovať o likvidácii Rakúsko-Uhorska. A Masarykove plány, založené ad acta, stali sa zrazu aktuálnymi.

Po podpísaní Brestlitovského mieru sa nemecké vrchné velenie pokúsilo vrhnúť všetky vojenské sily na západný front a pokúsiť sa o víťazstvo aj na západnom fronte. Táto tzv. jarná nemecká ofenzíva však zlyhala a v priebehu leta prešli vojská Dohody do ofenzívy, ktorá sa ukázala byť rozhodujúca. Zmenila sa aj politická situácia. V dôsledku Sixtovej aféry[6] pochopili aj veľmoci Dohody, že snaha oddeliť Rakúsko-Uhorsko od Nemecka nemá nádej na úspech a že Rakúsko-Uhorsko je treba vojensky poraziť. V tejto situácii snahy Masarykom vedenej Československej národnej rady o oficiálne uznanie zo strany Dohody našli u politikov Dohody priaznivejšiu ozvenu. Prispeli k tomu nemalou mierou aj úspechy česko-slovenského zahraničného vojska, tzv. légií, ktoré bojovali na strane Dohody a dosahovali výrazné vojenské úspechy. S veľkým ohlasom sa stretlo najmä vystúpenie česko-slovenských légií na Sibíri.

Dohodové krajiny začali od júna 1918 postupne uznávať Masarykovu Československú národnú radu v Paríži ako de facto vládu spojeneckej a vojnu vedúcej krajiny. Mimoriadny ohlas malo predovšetkým také oficiálne uznanie zo strany britskej vlády, pretože toto uznanie bolo verejné a priniesla ho všetka svetová tlač. Vyvolalo to vo Viedni, ale hlavne v Budapešti neobyčajné rozčúlenie, pretože to znamenalo nielen koniec Rakúsko-Uhorska, ale aj koniec integrity historického Uhorska, čo spôsobilo u maďarských politikov šok.

Československá národná rada rokovala s dohodovými krajinami na základe predchádzajúcich Masarykových memoránd. Viaceré otázky boli otvorené, ale pokiaľ išlo o Prešporskú župu, od samého začiatku dohodové krajiny akceptovali, že Prešporok a jeho dunajský prístav budú súčasťou česko-slovenského štátu. Nesporné bolo aj územie nad Malým Dunajom. Aj toto územie bolo akceptované ako česko-slovenské. Otázne ostávali iba

6 K afére pozri najnovšie: Kováč, D.: Sixtova aféra, in: Bystrický Valerián a Roguľová Jaroslava: Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska, Bratislava 2008: Spoločnosť Pro Historia, s 55 – 64.

otázka Veľkého žitného ostrova a oblasť tzv. koridoru ako ju načrtol v svojom memorande Independent Bohemia v apríli 1915 Masaryk. O všetkom mala rozhodnúť s definitívnou platnosťou mierová konferencia.

Medzi obyvateľstvom Prešporka a Prešporskej župy bolo stále nepredstaviteľné, že by sa Rakúsko-Uhorsko mohlo rozpadnúť a že môže zaniknúť historické Uhorsko. Prvé správy o tom, že Prešporok by sa mal stať súčasťou nového česko-slovenského štátu sa objavili až začiatkom októbra a nebrali sa úplne vážne. Ku koncu vojny sa medzi obyvateľstvom šírili mnohé, často aj fantastické chýry a tento bol vnímaný ako jeden z nich. Nemecká a maďarská tlač sa však začali ohradzovať voči českým imperialistickým nárokom na Prešporok a okolie. Je zaujímavé, že Slováci boli v tlači rovnako vnímaní ako obeť českej agresie a nie ako aktívny činiteľ. *Westungarische Grenzbote* priniesli 17. októbra 1918 informáciu o tom, že na zasadnutí Prešporskej obchodnej komory bola vyslovená plná dôvera v to, že slovenskí spoluobčania ostanú verní uhorskej vlasti a že nemajú nič spoločné s českou agitáciou.[7] Mestská rada v Prešporku na zasadnutí 7. októbra ostro protestovala proti českým, ale aj proti nemecko-rakúskym ašpiráciám na Prešporok a vyjadrila nádej, že každý „Uhor" je

Mapa s hranicami česko-slovenského štátu, ktorú roku 1916 poslal Masaryk do USA krajanom

7 Van Duin, Pieter: Central European crossroads: social democracy and national revolution in Bratislava (Pressburg) 1867 – 1921, New York: Berghahn Books, 2009, s.167

pripravený brániť integritu svojej uhorskej vlasti.[8] *Pressburger Zeitung* 9. októbra priniesol informáciu o tom, že Česi už považujú delenie Uhorska za zaručené a informovali, že Česi sa chystajú založiť v Prešporku českú univerzitu, z čoho vyplynul názor, že si robia na mesto jednoznačne nárok.[9] Šéfredaktor *Pressburger Zeitung* Alois H. Pichler 31. októbra 1918 už považoval možnosť, že Prešporok sa stane súčasťou nového česko-slovenského štátu za celkom reálnu a varoval, že nemeckým a maďarským občanom mesta hrozí „slovanizácia" zo strany slovenských spoluobčanov.[10]

Počas príprav na mierové rokovania v Paríži, Masaryk v liste Benešovi iba stručne pripomenul, že je treba myslieť aj na koridor[11]. Začiatkom roka 1919 už Masaryk obšírnejšie inštruuje Beneša o česko-slovenských záujmoch na strednom Dunaji: „Presburg proč chceme. a) jsou tam tisíce Slováků, b) město žije slovenským Hinterlandem, c) je německé, ne magyarské a proto Maďaři nemají národnostně většího práva. d) Potřebujeme Dunaj."[12]

Rokovania o koridore však neviedli k cieľu, ktorý sledovala česko-slovenská strana. Preto sa zo strany česko-slovenských vyjednávačov hľadali kompromisné riešenia. Namiesto širokého koridoru sa už vo februári rokovalo iba o území o rozlohe 9 487 km^2 so 780 958 obyvateľmi, väčšinou nemeckej národnosti[13], čo nebolo územie malé, ale predsa len zredukované oproti pôvodnému plánu.

Masaryk stále považoval za prioritu, aby Prešporok, ktorý sa mal stať súčasťou Československej republiky, mal aj na pravom brehu predmostie. Ale rokovania ukázali, že aj pravý breh Dunaja pri Prešporku je problematický[14]. A tak sa počítalo aj s alternatívou, že prešporské predmostie môže byť predmetom rokovaní a následnej výmeny medzi Československom a Maďarskom. O prešporskom predmostí diskutoval Masaryk v tom zmysle aj pri stretnutí s generálom Smutsom, ktoré je v literatúre často spomínané, nakoľko bolo aj generálom Smutsom publikované.[15] Všetky záznamy sa zhodujú v tom, že Masaryk generálovi Smutsovi, ktorý sa uňho zastavil po predchádzajúcej návšteve v boľševickom Ma-

8 Van Duin, s.167

9 Pressburger Zeitung, Abendausgabe, 9. október 1918

10 Pressburger Zeitung, Morgenausgabe, 31. október 1918

11 Šolle Zdeněk: Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919 II. Zv., Praha 1994: Archiv AV ČR, s. 135. Bol to 13. bod listu s jediným slovom s otáznikom: 13. Korridor?

12 Šolle, s.148, Masaryk Benešovi, 7. 11. 1918

13 Archiv ministerstva zahraničních věcí, Praha, Pařížský archiv (PA) – 54 – 5201. Predložený materiál dr. Boháča

14 Šolle, s.196, Beneš Masarykovi 21.marec 1919

15 Francis Deák: Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon, New York, Columbia University Press 1942. V prílohe ako dokument č.13 publikovaný Smutsov záznam z rozhovoru. s Masarykom, datovaný 9. apríla 1919. Rozhovor sa uskutočnil 7. apríla.; Král Václav: Intervenční válka československé buržoasie proti Maďarské sovětské republice v roce 1919, Praha, Nakladatelství Československé akadémie věd. Tu autor na s. 120 – 122 bez udania signatúry iba udáva, že záznam pochádza z Masarykovho archívu) doslova cituje Masarykov záznam z rozhovoru so Smutsom. Správu o tom podáva Masaryk aj Benešovi: Šolle, s.214 – 217. Masaryk Benešovi 7. apríla 1919.

ďarsku, otvorene predostrel svoj plán vybudovania prešporského (v tom čase už oficiálne bratislavského) predmostia a za to bol ochotný prepustiť Maďarsku Veľký žitný ostrov.

Z uvedených dokumentov jasne vyplýva, že začiatkom apríla 1919 už československá delegácia rezignovala na plán koridoru medzi Československom a Juhosláviou. Svoje úsilie v tomto priestore zamerala na dosiahnutie dunajského predmostia v Prešporku. V liste Benešovi z 25. apríla 1919 posiela Masaryk argumenty pre presadzovanie tohto plánu: „Prešpurk má na pravem břehu svůj majetek – lesy a občané prešpurští mají tam továrny; tudíž, táto část musí za každých poměrů být přivtělena. Dunaj dělí docela mechanicky Prešpurský organism. A sice jsou to dva obce které musí nám být přiřčeny: Audorf[16] a Kopčany (Köpcsény)".[17] V tom čase sa už Masaryk začal aj vzdávať myšlienky výmeny území s Maďarskom. Vzhľadom na politiku Maďarskej republiky rád bola Dohoda ochotná akceptovať pomerne ďalekosiahle požiadavky zo strany Československa i Rumunska. Masaryk mal aj argumenty, pretože občania Prešporka z obáv pred boľševizmom boli ochotní akceptovať radšej príslušnosť k Československej republike. Poskytli Masarykovi nielen argumenty v tom zmysle, že v Petržalke majú svoje majetky a továrne, ale že aj Žitný ostrov je obilnicou Prešporka. Rovnaké argumenty poskytol Masarykovi aj bývalý prešporský župan Aurel Bártal, ktorý argumentoval, že Žitný ostrov je ekonomicky prepojený s Prešporkom a že aj v prípade plebiscitu by občania na Žitnom ostrove zo strachu pred boľševizmom hlasovali pre Československo.[18] Názory a vysvetlenia delegácie prešporských mešťanov a bývalého župana sú zrejme dosť subjektívne, ale ich memorandá boli pred mierovou konferenciou dôležitým argumentom.

Dohodové veľmoci napokon v polovici júla vypracovali návrh mierových zmlúv s Rakúskom a Maďarskom, pravda s tým, že tieto podmienky neboli odovzdané maďarským boľševikom. Čakalo sa na ich pád a na zmenu režimu. Po dosť zdĺhavých a kontroverzných rokovaniach sa v návrhu mierových zmlúv priklonili veľmoci Dohody vo väčšine sporných bodov na stranu Československa. 12. júla, po skončení rokovaní, hlásil Beneš Masarykovi: „V dnešním sezení konference bylo nám přiznáno předmostí v Prešpurku za kompensaci malých ústupků v Cmuntu i u Valčic. Pravý břeh Moravy jsme taky museli opustit, jinak bychom předmostí nedostaly. Řeka Morava je internacionalisována, nám všechna práva zajištěna. Území koridoru z části dostáva Rakousko"[19] Z koridoru teda napokon pre Československo ostalo malé predmostie Bratislavy, Petržalka.

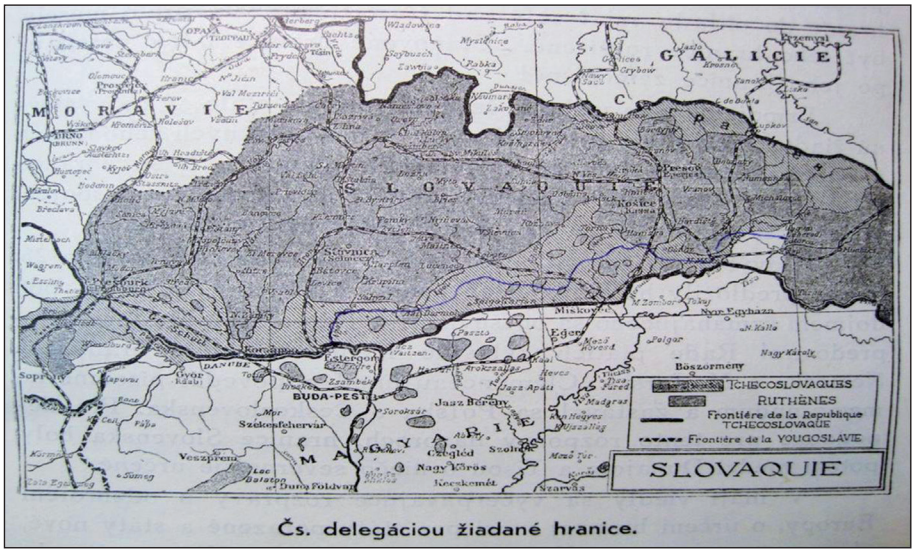
Na medzinárodnom poli teda bolo už v júli 1919 o území Prešporskej župy rozhodnuté. Kvôli Maďarskej republike rád však Dohoda predložila návrh mierovej zmluvy až po porážke maďarských boľševikov a mierová zmluva s Maďarskom sa podpísala až v júni 1920. Pre nemecké, ale hlavne maďarské obyvateľstvo v meste a v regióne to bolo riešenie, ktoré odmietali. Predovšetkým maďarská inteligencia a študenti bývalej Alžbetínskej uni-

16 Petržalka so Starým Hájom a Ovsištom

17 Šolle, s.235. Masaryk Benešovi 25. apríl 1919

18 Šolle, s.235 – 236. Masaryk Benešovi, 25. apríl 1919

19 Šolle, s.302, Beneš Masarykovi 12. júl 1919. Podrobnejšiu správu zaslal Beneš zahraničnému výboru parlamentu: Archiv ministerstva zahraničních věcí, Praha, PA – 89 - 11035

Mapa hraníc Slovenska, ako ich požadovala česko-slovenská delegácia na začiatku mierových rokovaní v Paríži, v januári 1919

verzity sa pokúsili toto rozhodnutie zvrátiť. Vo februári 1919 došlo aj ku krvavému stretnutiu s česko-slovenskými legionármi. Postupne sa však situácia upokojila. Pre Prešporok, ktorý už dostal aj nové oficiálne meno Bratislava, znamenala príslušnosť k Československej republike novú etapu v rozvoji. Bratislava sa stala administratívnym ekonomickým a kultúrnym centrom Slovenska a jeho, aj keď iba neoficiálnym, hlavným mestom.[20]

20 Štúdia vznikla s podporou grantu VEGA č. 2/0139/13 Historická pamäť a dejiny Slovenska – procesy inštrumentalizácie a manipulácie v 19. a 20. Storočí.

Prof. PhDr. Miroslav Marcelli, PhD.,
Filozofická fakulta UK v Bratislave

Veľká vojna ako akcelerátor modernizačných procesov v spoločnosti

Nech už sme akokoľvek teoreticky založení, nech už nás organizátori sympózií priamo alebo nepriamo vyzývajú pristúpiť k problematike Veľkej vojny zo širších historických, kultúrnych a politických súvislostí, stále v nás prežíva sklon nazerať na tieto udalosti a procesy z hľadiska individuálnych ľudských osudov. Vojna, to sú potom osudy mužov, ktorí narukovali a odišli do neznámeho prostredia, to sú osudy žien, na ktoré padla starosť o celú rodinu a s nádejou i úzkosťou očakávali listy z frontu, to sú cesty legionárov naprieč krajinami, o ktorých existencii dovtedy možno ani nevedeli, to sú zvony, ktoré z dedinských kostolov odvážali na roztavenie, to sú fotografie v rodinných albumoch a pomníky na námestiach dedín a miest. Nemali by sme zabúdať na tieto drobné histórie, ktoré nás rodinnými alebo lokálnymi putami spájajú s časmi Veľkej vojny. V úvode svojho príspevku sa pokúsim naznačiť ich aspoň nepriamo, pripomenutím dnes už klasickej básnickej skladby.

V pozadí toho všetkého sa odohrávali veľké procesy, ktorými vojnové dianie zasiahlo do celého ďalšieho vývinu spoločností. Dalo by sa, pravdaže, hovoriť o politických a sociálnych transformáciách, akými tieto procesy vstúpili do utvárania povojnových štátov a spoločenstiev. Dalo by sa hovoriť o technologických inováciách, ktorými sa vyznačoval povojnový industrializačný pohyb. Vzhľadom na svoju kvalifikáciu sa sústredím na jeden ďalší, trochu menej viditeľný, no nemenej prenikavý pohyb, v ktorom sa politika spájala s technológiami, aby prijala podobu technológie moci. Dedičstvom Veľkej vojny boli nielen nové štáty a nové politické zoskupenia, nielen nové možnosti pre rozvinutie industrializačných procesov, ale aj nové dimenzie mocenských pôsobení.

1.

Keď sa v názve literárneho diela objaví výraz „krv“ alebo „krvavý“, môže čitateľ očakávať, že mu autor prostredníctvom sekundárnych významov naznačuje buď k tematiku lásky, vrúcnosti a nerozlučného citového zväzku alebo, na prvý pohľad protikladnú, tematiku násilia, neľútostného boja a vraždenia. Krvou sa spečaťujú neporušiteľné sľuby, krv nie je voda, a preto sa preliatie krvi pokladá za ťažký zločin. Pravdaže, protikladnosť týchto dvoch možností rozvíjania významov krvi vôbec nie je neprekonateľná a práve literatúra nám prináša množstvo príkladov, keď krvou posvätený zväzok skončí preliatím krvi.

V prípade diela, ktoré Hviezdoslav napísal hneď po vypuknutí vojny, aby vyjadril svoju básnickú reakciu na správy prichádzajúce z frontov, sa láskyplný a povznášajúci význam krvi síce objavuje, no iba ako úvod slúžiaci na zdôraznenie významu spájajúcemu

krv s bojom, násilím a priamo vraždením. V *Krvavých sonetoch*, ako Hviezdoslav svoje dielo nazval, takto po krvi, ktorá je „vlahou divotvornou", prichádza upozornenie, že prišiel čas spievať o inej krvi, nie o tej, čo do tmy „vnáša slnka jas", lež o tej „čo vybúšila v hnev". Básnik prechádza ku krvi, ktorá ženie celé národy do vražedných stretnutí a prúdom sa rozlieva na bojových poliach. Nie láska, ale nenávisť, nie vernosť, ale zrada, k takýmto významovým rovinám nás po „mierovom" úvode vedú tieto sonety krvi. Dve významové roviny symboliky krvi sa v tomto diele premietajú do protikladu mieru a vojny; v danej chvíli básnik cíti naliehavú potrebu obrátiť sa k tej druhej a písať verše o ľudských jatkách.

Je príznačné, že v niektorých internetových vydaniach Hviezdoslavových sonetov sú nielen slovné komentáre, upozorňujúce na dobové súvislosti tohto diela, ale aj staré fotografie, ktoré ukazujú útočiacich vojakov, konvoje ranených a mŕtvoly ležiace na okrajoch zákopov. Táto forma vizuálneho komentára, dnes taká populárna, má priblížiť udalosti, ktoré v básnikovej mysli vyvolali hlboké pobúrenie a priviedli ho k vysloveniu protestu proti desu vojnovému krviprelievania. Starnúci básnik, ktorý už pomaly uzatváral svoje dielo, po náhlom emocionálnom a morálnom rozrušení prebúdza v sebe lyrika a píše spev o krvi.

2.

V tomto speve sa krutosti vojnového prelievania krvi predstavujú ako spreneverenie sa základným príkazom kresťanstva. Ľudia, ktorí neľútostne zabíjajú svojich blížnych, nemajú právo povyšovať sa nad pohanov, veď páchajú tie isté zločiny, aké vyčítali Tatárom, Vandalom či Hunom. Poklesom na rovinu pohanov sa však zostup človeka vo vojne neskončil. Krvilačnosť, akou sa vyznačuje vojnové besnenie, ho priviedla ešte hlbšie, stratil všetku dôstojnosť pána prírody a tvorcu kultúry, svojím konaním klesol až na úroveň animálnych prejavov. V Hviezdoslavových veršoch sa degradácia ľudskosti zjavuje v prirovnaniach k zvieratám, pokladaným za kruté a nebezpečné. Takým je napríklad tiger:

„Tak vo víchrici totej ukrutenstva,
nímž ani tiger dravšie nezúri,
zapadá nie zvlek: výkvet človečenstva,
života radosť smrtnej do chmúry,
v prach purpur všeľudského dôstojenstva,
v sutiny jasný palác kultúry!…"

(Országh-Hviezdoslav 1964: 16.)

Inokedy krvilačnosť vojnou posadnutého ľudstva stelesnia mytologické tvory, upír a mlok:

„Čo ľudstvo zviedlo s ducha veličavou
vbŕsť do bahna? Ký upír to a mlok,

z pŕs sajúci mu i dnes žitia mok,
krvožíznivec s večnou záhou žhavou?“

(Országh-Hviezdoslav 1964: 36.)

Vojnové šialenstvo priviedlo kresťana k pohanskej surovosti, tvorcu kultúry k barbarskému ničeniu a vraždeniu, pána prírody k najdivokejším prejavom animálnej krutosti. Hviezdoslav pred tohto zdivočeného človeka dokonca kladie aj leva, ktorý predsa zabíja iba z hladu:

„Zíď z trónu! Lev nech prozatým králi,
vrah z hladu len, nie pre slasť z úrazov...“

(Országh-Hviezdoslav 1964: 36.)

Ak Hviezdoslavovej básnickej skladbe pristupujeme ako k umeleckému prejavu hlboko prežívaného protivojnového postoja, mali by sme dodať, že jeho emocionálna reakcia na vojnové dianie vychádza z presvedčenia o nekresťanskom, nekultúrnom a neľudskom charaktere samotnej vojny. Vo chvíli, keď sa, s Hviezdoslavom povedané, národ oborí na národ s úmyslom vraždy a besom skaziteľa, dochádza nielen k vypovedaniu mierových dohôd, ale aj k zrade základného poslania, akým sa riadi kresťan, civilizovaný a mravne založený človek. Spolu s krvou rozlievajúcou sa na bojiskách odchádza z bojujúcich národov všetko, čím sa vyznačovali ako predstavitelia kultúrneho ľudstva.

Na pozadí básnickej výpovede sa takto črtá fundamentálna dichotómia vojny a mieru, ktorá korešponduje s dichotómiou oddeľujúcou barbarstvo, pohanstvo a animalitu od kultúry v jej kresťanskom stelesnení. Hviezdoslav pri pohľade na vojnové dianie nevníma ani tak stretnutie dvoch znepriatelených táborov, ako skôr nezmieriteľný rozpor medzi svetlom kultúry a nocou barbarstva.

3.

„Bohumilé duše by ľahko mohli pomyslieť, že je možné protivníka odzbrojiť alebo poraziť a pritom mu príliš neublížiť, a že práve v tom spočíva vojnové umenie. Aj keď sa to pekne vyníma, predsa je potrebné tento omyl vylúčiť, lebo v takých nebezpečných veciach ako je vojna, sú najhoršie práve tie skutky, ktoré vychádzajú z dobromyseľnosti.“ Pri čítaní týchto slov je na prvý pohľad zrejmé, že patria do úplne iného diskurzného typu než lyrika sonetov krvi. Naše tušenie, že tu nejde len o rozdiel teoretického a poetického, ale aj o rozdielne chápanie racionality, morálky a kultúry potvrdzuje ich pokračovanie: „Používanie fyzického násilia v celom rozsahu vôbec nevylučuje súčinnosť inteligencie (...) Keď teda zisťujeme, že kultúrne národy nezabíjajú zajatcov, nebúrajú mestá a dediny, je to preto, že do ich vojnových prejavov viac zasahuje rozum a že im ukázal účinnejšie prostriedky na použitie násilia ako sú primitívne prejavy pudov“ (Clausewitz 1996: 24 – 25). Naozaj,

autor hlásateľ týchto názorov, pruský generál a teoretik vojny Carl von Clausewitz vo svojom diele *O vojne* nielenže neprejavuje nijaké sklony k poetickým vyjadreniam, on navyše vojnu, tento akt násilia, spája s racionalitou a kultúrou. Z jeho hľadiska je vojnové použitie násilia výsledkom racionálneho prístupu, ktorý nedovoľuje zbytočné, pre výsledok bojov neefektívne ničenie a zabíjanie. Náš básnik, ako sme videli, spojil vojnové násilie s prevládnutím krutých živočíšnych sklonov v ľudských bytostiach; Clausewitz naproti tomu vojnové násilie samo osebe nepokladá za prejav primitívnosti a jeho použitie rozlišuje podľa toho, či ho vedú city, alebo rozum. V tom druhom prípade máme pred sebou vojnu ako súčasť života kultúrnych národov. Clausewitz chce vo svojom diele preskúmať a opísať akúsi gramatiku tejto kultúrne a racionálne vedenej vojny.

Namiesto dichotómií, v ktorých sa protiklad vojny a mieru predlžoval do nezlučiteľných opozícií barbarstva a kultúry, pudov a rozumu, máme teraz pred sebou pole, v ktorom sa odohrávajú plynulé prechody. Clausewitz v tomto poli preklenul priepasť oddeľujúcu mier od vojny, a tak môže vysloviť svoju slávnu tézu: „Vojna je iba pokračovaním politiky inými prostriedkami" (Clausewitz 1996: 36). Politiku pokladá Clausewitz za „inteligenciu personifikovaného štátu"; keď sa táto inteligencia sústredí na jediný cieľ, ktorým je zničenie nepriateľskej bojovej sily, stane sa z nej politika vedenia vojny.

Clausewitzovo dielo vyšlo roku 1834, teda osemdesiat rokov pred vypuknutím Veľkej vojny. Hoci naň odvtedy reagovali nielen vojenskí teoretici a historici, ale aj filozofi, sociológovia a politici, nemali by sme jeho priame pôsobenie na spoločenské postoje k vojne preceňovať. Nebolo by však správne, keby sme mu upierali význam symptómu: názor, že politické spory sa dajú riešiť a vyriešiť vojnovými prostriedkami ako pokračovanie politickej „inteligencie" rozhodne nebol iba abstraktným teoretickým výplodom verného stúpenca pruského militarizmu.

4.

Neprekvapuje, že Clausewitzova myšlienka o vojne ako pokračovaní politiky našla priamo alebo nepriamo ohlas v teóriách, ktorými sa z pozícií leninskej politiky ideologicky uvedomoval tzv. „tábor mieru". Týmito reakciami sa však teoretický vplyv Clausewitzovej koncepcie vojny zďaleka nevyčerpával. Z nášho hľadiska sú najzaujímavejšie pokusy obrátiť jeho formulu o vzťahu vojny a politiky a predstaviť takto politiku ako pokračovanie vojny inými prostriedkami. Tieto pokusy sa objavili už po vyjdení Clausewitzovej knihy a vychádzali z dosť odlišných, niekedy navzájom priamo protikladných teoretických a ideologických pozícií. Nie je však teraz dôležité, kto všetko sa o takéto obrátenie Clausewitzovho výroku pokúsil a akými zámermi boli tieto pokusy vedené. Zaujíma nás teraz prístup, ktorému pri odvolaní sa na Clausewitza nešlo o prihlásenie sa k niektorému z ideologických táborov, ale o pochopenie charakteru procesov odohrávajúcich sa v moderných spoločnostiach. Výrazným predstaviteľom tohto prístupu je francúzsky filozof a historik Michel Foucault. V prednáškovom kurze, ktorý venoval problematike vojny, Foucault prevracia Clausewitzov výrok a vzápätí analyzuje, aké dôsledky vyplývajú z toho, že poli-

tiku budeme pokladať za vojnu vedenú inými prostriedkami. Upozorňuje, že v tom prípade treba vzťahy, ktoré pôsobia vo vnútri spoločnosti a regulujú jej život, vysvetľovať na pozadí mocenských pôsobení a mocenských techník.

Foucault neprijíma protiklad, ktorý na jednu stranu stavia zákon a jeho regulatívne i represívne pôsobenie v politicky organizovaných spoločnostiach a na druhú zasa nezákonnosť vojnového stavu, keď je jediným príkazom víťazstvo nad protivníkom. Zákon sa podľa neho rodí v skutočných bitkách, výbojoch a masakroch. A nielenže sa na bojovom poli rodí, zákon toto znamenie v sebe nesie aj v časoch mieru. Vláda zákona je potom pokračovaním bojov, ktoré sa začali v nezákonnom stave vojny. Foucault hovorí: „Zákon nepredstavuje pacifikáciu, pretože vojna naďalej zúri pod vládou zákona vo všetkých – dokonca aj pravidlám najviac podliehajúcich – mocenských mechanizmoch. To vojna je hýbateľom inštitúcií a poriadku: mier ticho pokračuje vo vojne v jej najmenších súkolesiach. Inak povedané, za mierom je potrebné dešifrovať vojnu: vojna je šifrou aj pre mier“ (Foucault 2005: 59).

Ak sa z tohto hľadiska pozeráme na politické následky, akými Veľká vojna poznačila povojnové usporiadanie sveta, nachádzame v nových inštitúciách a organizáciách fungovanie mocenských mechanizmov, ktoré prevzali jej stratégie a taktiky, aby ich uplatňovali tak v medzinárodných vzťahoch, ako aj vo vnútri štátov.

5.

Základný princíp týchto mocenských stratégií a taktík sa prejavuje v praxiach, ktoré smerujú k disciplinovaniu jednotlivcov i celých spoločenských skupín. Ako Foucault ukázal vo svojej práci *Dozerať a trestať*, pri skúmaní týchto praxí a ich prejavov v spoločnostiach nám viac než filozofi a právnici pomôžu vojaci: „Zatiaľ čo právnici a filozofi hľadali pôvodný vzor pre utvorenie a pretvorenie spoločenského telesa v zmluve, vojaci spolu s technikmi disciplíny vypracovali procedúry individuálneho a kolektívneho donucovania tiel“ (Foucault 2000: 181). Naozaj, vojaci, títo praktici disciplinovania tiel, oddávna vypracúvali techniky, ktoré potom priamo alebo nepriamo preberali ďalšie oblasti spoločenského života, kde sa objavovala potreba dozeraním a trestaním „vyrábať“ poslušných jedincov. V procese preberania a zdokonaľovania disciplinárnych techník sa takto v priebehu 18. storočia k armáde pridávalo školstvo, zdravotníctvo, väzenstvo a čoraz rozsiahlejšie oblasti priemyslu. Vstupujeme do veku disciplinárnych spoločností, ktoré účinné technológie moci zameriavajú na jednotlivca.

Od druhej polovice 18. storočia sa k týmto individualizačným technikám pridávajú techniky, ktorých predmetom je množstvo ľudí, ľudská masa. Foucault túto mocenskú techniku nazýva „biopolitikou“. Vymedzuje tu takto: „ Po prvom zmocnení sa tela, ktoré sa odohráva individualizáciou, je tu teda druhé, ktoré nie je individualizáciou, ale masifikáciou, ak tak môžem povedať, prebiehajúcou nie smerom k človeku-telu, ale k človeku -druhu. Po tej politickej anatómii zachytávajúcej ľudské telo, ktorá nastúpila v 18. storočí, sa objavuje niečo, čo nie je politickou anatómiou ľudského tela, ale tým, čo by som nazval

»biopolitikou« ľudského druhu“ (Foucault 2005: 218). Táto nová technológia moci sa konkretizuje v súbore procesov, v ktorých sa predmetom kontroly stáva život ľudskej masy: patrí sem zisťovanie natality a úmrtnosti obyvateľstva, sledovanie a zlepšovanie verejnej hygieny, zavádzanie opatrení na zvyšovanie lekárskej starostlivosti a pod. Od 19. storočia sa k tomu pridáva systematické pozorovanie zemepisného, klimatického a hydrografického prostredia. A to všetko sprevádza sústavné zdokonaľovanie štatistických nástrojov zameraných na sledovanie demografických procesov. Objektom je zakaždým populácia, jej stav a perspektíva vývinu. Foucault sumarizuje: „Biopolitika sa zaoberá populáciou a populácia, ako si myslím, sa v tomto okamihu objavuje ako politický problém, ako problém vedecký i politický, ako problém biologický a ako problém moci“ (Foucault 2005: 220).

6.

Foucault vo svojich prácach skúmal predovšetkým tie prejavy mocenských techník, ktoré priniesol vývoj spoločností v 19. storočí. Je však zrejmé, že týmto obdobím sa ich pôsobenie nijako neohraničuje a že v nasledujúcom storočí sa ich úloha v súvislosti s rastúcou úlohou más iba zvyšuje. Odvažujem sa tvrdiť, že Veľká vojna bola veľkou nielen v tom zmysle, že do bojov vtiahla značnú časť ľudstva a za cenu obrovských obetí priniesla nové rozdelenie sveta, ale že bola veľká aj ako akcelerátor mocenských procesov, ktoré jej výsledky preniesli do mierových čias a predlžovali ich pod patronátom politiky.

Hoci tomu bujaré, ničím neviazané, niekedy až vandalské prejavy vojakov oslavujúcich na uliciach koniec vojny nijako nenasvedčujú, vstupujeme do obdobia čoraz dôslednejšieho a rozsiahlejšieho disciplinovania jednotlivcov i más.

Citovaná literatúra

Clausewitz, Carl von (1996). *O válce*. Praha: Bonus A.

Foucault, Michel (2000). *Dozerať a trestať*. Bratislava: Kalligram.

Foucault, Michel (2005). *Je třeba bránit společnost*. Praha: FILOSOFIA, Nakladatelství Filozofického ústavu AV ČR.

Országh-Hviezdoslav, Pavol (1964). *Krvavé sonety. Les sonnets sanglants*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.

Mgr. Peter Szalay, PhD.,
Ústav stavebníctva a architektúry SAV

OHROZENIE Z NEBA
Odraz I. svetovej vojny v mestskom plánovaní a architektúre Bratislavy

Od fortifikátorov k inžinierom

Vitruvius, ktorý napísal jeden z ťažiskových teoretických traktátov pre Európsku architektúru *10 kníh o architektúre*, uvádza v úvodnej stati o zakladaní mesta, že hneď po voľbe *„krajov zo zdravými pomermi … je nutné vyhĺbiť základy hradieb a veží. … Ďalej musia veže vystupovať von, aby bolo možné zasadzovať rany nepriateľovi sprava i zľava z veží do jeho nekrytých bokov, keby sa chcel pri útoku priblížiť k hradbám.“*[21]

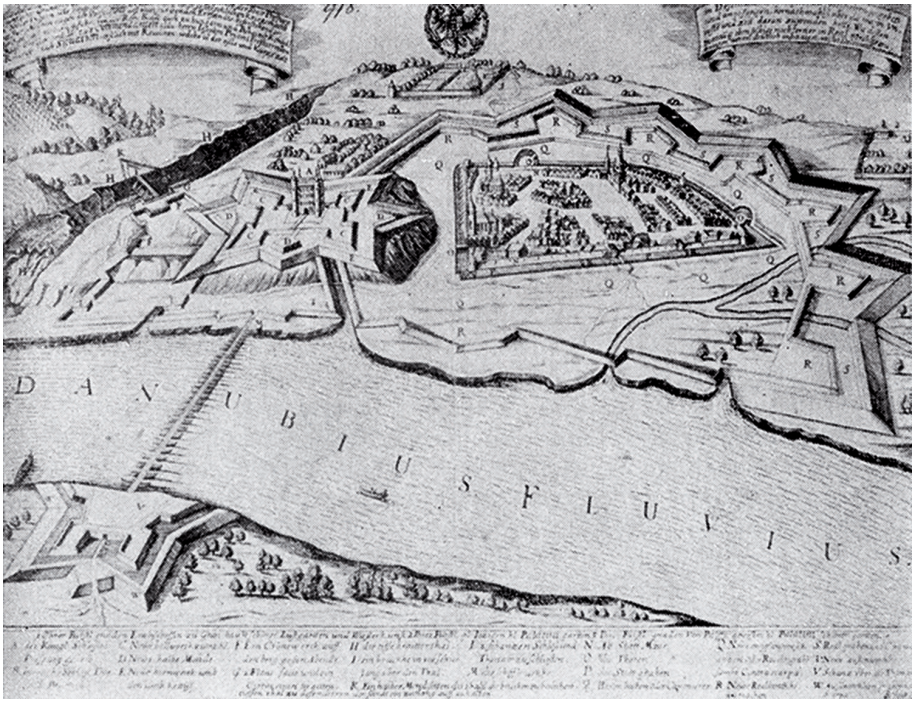
Strach z ohrozenia nepriateľom, a riešenie ochrany pred ním bol jedným z kľúčových podnetov, ktoré nútili obyvateľov miest a obcí k premyslenému usmerňovaniu, regulácii a úprave výstavby miest. V mysliach tvorcov rezonovalo toto ohrozenie tak povediac od čias prvých uvedomelých plánov miest, a viedlo až k vzniku špecifického odvetvia projektantov stavieb a strojov pre obranu a boj. Od stredoveku sa pre toho, kto *„vynachádza a konštruuje zariadenia na útočenie, obranu a fortifikácie vo vojnách“*[22] ujal pojem inžinier. Istý čas aj v Bratislave pôsobil jeden z takýchto významných inžinierov, taliansky fortifikátor Giuseppe Priami, ktorý v dobách tureckej hrozby v roku 1663 vytvoril jeden z najznámejších projektov opevnenia Bratislavy.[23] Rozsiahly hviezdicový hradobný systém však nebol zrealizovaný a na šťastie nakoniec ani nebol potrebný, Prešporok Turci nikdy nedobyli.

Odbor fortifikátora, inžiniera sa od antiky postupne stále viac vzďaľoval od slobodnej tvorivej architektúry, podobne ako sa zoslabovala vďaka rapídnemu vývoju bojových techník a stratégii potreba obkolesovať mestá hradbami. Dosahu, účinnosti a presnosti delostreľby už hradby akokoľvek vysoké nedokázali odolávať, delostrelectvo alebo artilária sa stala jednou z najdôležitejších zložiek modernej armády. Prevratný význam artilérie vo vedení vojny ukázali napoleonské ťaženia, vtedajší Prešporok odskúšal tieto premeny na vlastnej koži, v roku 1809 pri známom obliehaní mesta vystrelila priebehom troch dní napoleonská artilária údajne 4000 striel. Bratislava nimi bola výrazne poškodená, v meste už však samotné boje neprebiehali, tie sa odohrávali na druhom brehu Dunaja, kde si v Petržalke na takzvanom predmostí pontónového mosta rakúsko-uhorské vojsko na zvyškoch

21 VITRUVIUS: Deset knih o architektuře. Praha Svoboda, 1979, s. 49.

22 Kolektív autorov: The New Encyclopedia Britanica. Vol 18. Chicago, Encyklopaedia Britanica, Inc. 1985. citované podľa MARCELLI Miroslav: Mesto vo filozofii. Bratislava, Kaligram, 2011 s. 106.

23 Podrobnejšie o osbnostiPriamiho. VONDROVSKÝ, Ivo: Giuseppe Priami - věhlasný, ale neznámý fortifikátor. In: Sborník Krajského muzea Karlovarského kraje. Cheb , Krajské muzeum Karlovarského kraje 2007, s. 176-184.

Priamiho plán opevnenia Bratislavy z roku 1663. Zdroj: kol. autorov: Dejiny Bratislavy. Bratislava Obzor, 1966, s. 109.

z protitureckých obranných valov vybudovalo sústavu opevnení, takzvané „šance" s delostreleckými pozíciami.[24] Obliehanie mesta nakoniec ukončila politická dohoda, prímerie podpísané v Znojme v 12. 7. 1809, boje však ukázali jednoznačnú zmenu v stratégii obrany miest. Potreba stabilnej hradobnej architektúry chrániacej mesto bola nahradená dynamickejšie modifikovateľnou sústavou strategických palebných postov, ktoré s mestom ako takým už zdanlivo nesúviseli. Kamenné hradby nahradili „hradby" z paľby diel a pušiek.

Zároveň so zmenami bojových stratégií sa menil aj význam slova *inžinier,* stával sa omnoho širším ako v stredoveku. Od 19. storočia je už úlohou inžiniera predovšetkým riešiť „civilné" problémy, výstavby ciest, mostov, hrádzí či štôlní, inžinier sa stáva špecialistom, ktorý aplikuje vedecké výsledky v praxi. Inžinieri, ktorých úlohou bolo kedysi navrhovať hradby, začali od 18. storočia projektovať ich búranie, aby mesto oslobodzovali od ich obmedzujúceho zovretia. V Bratislave sa tento vývoj naštartoval až v 70. rokoch 18. storočia, pričom sa komplexne a plánovite uskutočňoval len v určitých častiach mesta,

24 Podrobnejšie k priebehu obliehania Bratislavy napríklad ŠPIRKO, Dušan – LUPTÁK, Miroslav: Obrana bratislavského predmostia vo francúzsko–rakúskej vojne roku 1809. Vojenská história 6, 2002, 1., s. 22 – 25.

Mapa obliehania Prešporku napoleonskými vojskami v roku 1809. Zdroj: MUOP Bratislava, evidenčný list pamätihodností mesta č. PET – 3 – 15

Promenáda na dnešnom Hviezdoslavovom námestí vznikla v roku 1777 po zbúraní hradieb. Zdroj: Ortvay Tivadar: Ulice a námestia Bratislavy. Mesto Františka Jozefa. Bratislava Marenčin PT, 2005, s. 43

ako napríklad na dnešnom Hviezdoslavovom námestí, ktoré vzniklo zasypaním vodnej priekopy. Inde rozširujúca sa zástavba organicky pohlcovala hradobný systém.

Odstránenie hradieb, ako v podstate jediného centrálne a koncepčne riešeného inžinierskeho projektu stredovekých miest akoby ešte jasnejšie ukázalo živelný a rastlý charakter vtedajšieho urbanizmu. Moderný „civilní" inžinieri preto nechceli ostávať len pri týchto premenách. Aby mohli zaviesť nové hygienické a priestorové štandardy života, vyžadovali demolácie a celkovú premenu štruktúry mesta.

Vojenské stratégie sa však nevytratili z myslenia inžinierov a architektov, naopak, stali sa jedným z významných argumentov k presadzovaniu civilných plánov, na ktoré vládnuce vrstvy reagovali s väčším pochopením. Veľká francúzska revolúcia totiž otvorila nové bojové fronty, priamo v meste. Na barikádach v kľukatých stredovekých uličkách Paríža sa boj vtedajších konvenčných armád stával neúčinný. Mestská architektúra sa tak stala oporou pre vnútorného nepriateľa vládnucich vrstiev. Po opakovaných vzburách a bojoch na barikádach sa rozhodol Napoleon III. vymenovať inžiniera baróna Hausmanna za starostu Paríža. Tento so štedrou finančnou podporou cisára naštartoval dovtedy najrozsiahlejšiu a možno povedať aj najvplyvnejšiu prestavbu svetovej metropoly, inžinieri a architekti pristúpili k novej obrannej stratégii, namiesto stavania búrali.

V Prešporku, tento proces „hausmanizácie"[25], teda inžiniersky plánovanej prestavby mesta, prebiehal oproti hlavným mestám monarchie Budapešti a Viedni výrazne pomalšie. Prešporok sa v tomto období rozširoval predovšetkým vďaka priemyslu v okrajových čas-

25 HALL Peter: Cities of Tomorrow. Oxford, Blackwell Publishing, 2002, s 17.

tiach mesta. Výstavba reprezentatívnej triedy, ktorá by „modernizovala" historické jadro a ktorá by vyžadovala asanácie sa v 19. storočí zrealizovala len fragmentálne.[26]

Moderná doba v Bratislave

Koncepčný inžiniersky prístup pri prebudovávaní centra mesta sa začal pripravovať až na začiatku 20. storočia, keď si už prešporskí radní uvedomili potrebu plánovitého riešenia rozvoja mesta, ktoré sa stalo jedným z najvýznamnejších priemyselných centier Uhorska. Oslovili profesora Antala Palócziho z Budapešti, odborníka na plánovanie miest, ktorý vytvoril v roku 1907 celkový návrh na rozšírenie mesta. Jeho návrh, ktorý doplnil už v rokoch začiatku prvej svetovej vojny, nadviazal na urbanistické tradície 19. storočia

Josef Štepán: Súťažný návrh na zastavovací plán Bratislavy, 1929. Zdroj: Archív architektúry ÚSTARCH SAV Bratislava

26 Podrobnejšie viď napríklad: MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. Premeny obrazu mesta. Storočie plánovania a výstavby Bratislavy. In: Medzi provinciou a metropolou. 2012, s 131- 132.

zakorenené práve v prácach spomínaného baróna Hausmanna, a predovšetkým rakúsko-uhorského urbanistu Camila Sitteho. Palócziho pohľad na rozširovanie či prestavbu mesta, ktorý rátal s presunutím hlavnej stanice a vytvorením trinásť kilometrového ringu okolo centra, ako aj komunalizáciou mestskej pôdy a významným asanovaním zástavby okrajových častí mesta nastolil problémy, ktoré architekti a inžinieri riešili nasledujúce storočie a riešia ich dodnes. Prvá svetová vojna, ktorá v dovtedy nevídanej miere zasiahla celý kontinent a aj celý svet, zásadne zmenila politickú a spoločenskú situáciu v meste a Palócziho plán odsunula do zabudnutia. Plánovania mesta s novým názvom – Bratislava, sa ujali architekti a inžinieri, prichádzajúci predovšetkým z nového centra republiky, z Prahy.

Po prvej svetovej vojne sa Bratislava dostala do novej politickej a hospodárskej pozície. Z relatívne malého industriálneho mesta sa takpovediac zo dňa na deň stalo hlavné kultúrne a spoločenské centrum Slovenska a Slovákov. Masívny prísun nových obyvateľov, ako aj potreba výstavby inštitúcií a sídel, ktoré budú slúžiť jednej celej časti novej republiky, znamenali významnú úlohu pre architektov, inžinierov a úradníkov. K osobnostiam, ktoré sa najvýznamnejšie zaslúžili o koncipovanie vízii prestavby a rozšírenia Bratislavy, patril Eugen Bárta. Ako architekt a úradník mestskej technickej správy sa pokúšal presadiť moderné koncepcie v stavbe miest, ktoré zavrhovali tradičné predstavy uličných blokov, uzavretých námestí, či koncentrovania funkcii. Svoje vízie sa pokúšal iniciovať aj prostredníctvom súťaže na regulačný plán Bratislavy, ktorá sa konala v roku 1929. V prednáške pri príležitosti spustenia tejto súťaže okrem iného napísal *„Vieme sa rýchlo dopraviť kam chceme, žiadame viac voľnosti pohybu, viac slnka a vzduchu. Avšak naši komunálni ako aj vysokí štátni úradníci nechcú si ešte uvedomiť požiadavky doby"*.[27] Medzi súťažiacimi na regulačný plán Bratislavy sa objavilo aj viacero progresívnych a avantgardných návrhov, aplikujúcich princípy modernej riadkovej zástavby solitérnych blokov domov umiestnených v zeleni, či diferenciácie dopravy, ktoré zastával v Bratislave nielen Bárta, ale aj mnohí jeho kolegovia z architektonickej a urbanistickej branže.

Výsledky súťaže však nakoniec neboli aplikované, myšlienky moderného urbanizmu sa podarili presadiť len na niekoľkých lokálnych projektoch, akým bola napríklad výstavba projektu bytového súboru UNITAS na Šancovej ulici od architekta Friedricha Weinwurma, ktorému sa ju podarili zrealizovať aj v vďaka intervenciám osvieteného úradníka Bártu.

Ohrozenie z neba

Ako však udalosti prvej svetovej vojny okrem spomenutých politických a spoločenských transformácií ovplyvnili architektúru a urbanizmus Bratislavy? Mala samotná prvá svetová vojna vplyv aj na zmenu tvorivého prístupu pri plánovaní miest v 20. storočí, podobne ako mestské plánovanie ovplyvnili udalosti francúzskej revolúcie, či technologické zdokonalenie strelných zbraní v novoveku? Staviteľ Ján Blaško v jednom z najrešpektovanejších architektonických časopisov krajiny, v *Slovenskom staviteľovi* z roku 1933 napísal

27 BÁRTA Eugen: K regulácii mesta. s. 52. In: Pamätnica Bratislavského odboru československých inžinierov, 1919 – 1929. red. Karel Křivanec, Bratislava, Nakl.spolkuČs.inžinierov, 1929, 354 s.

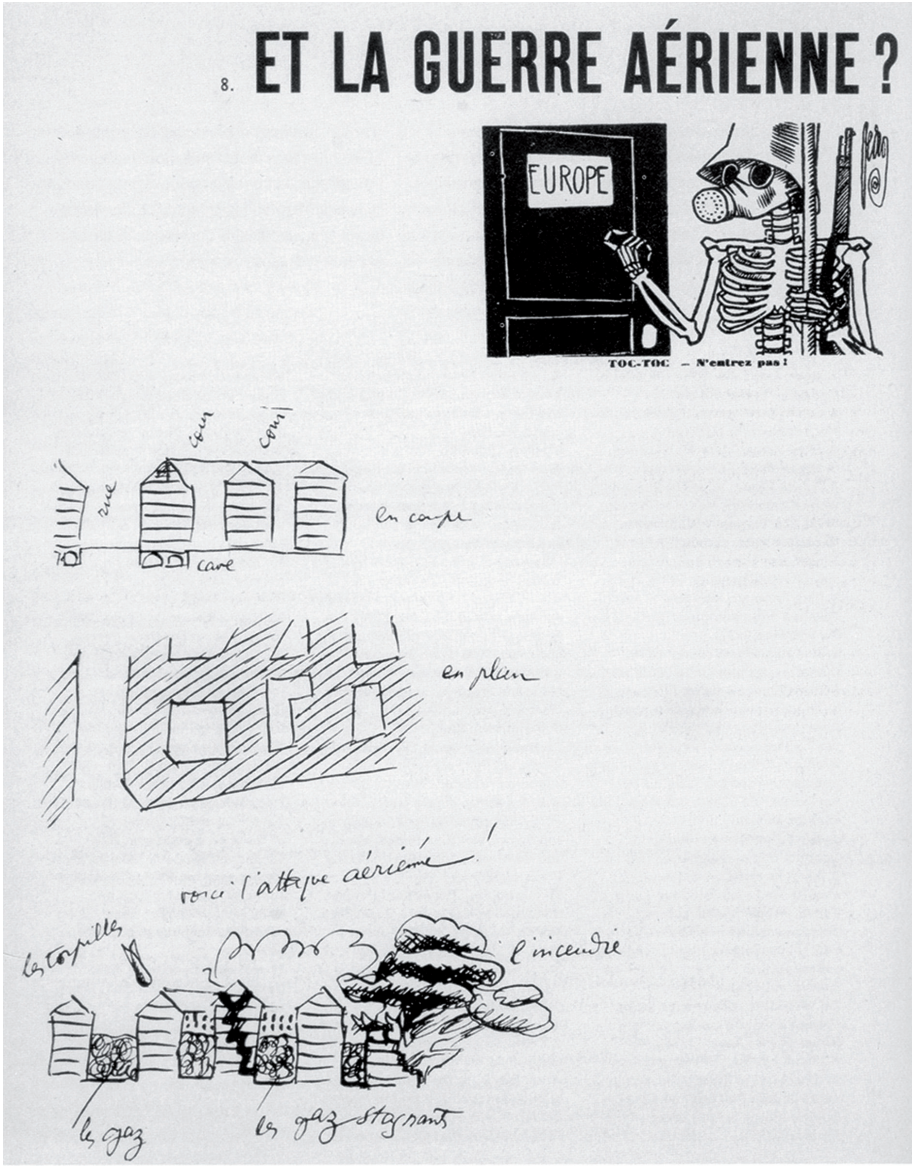
Reklama z časopisu Slovenský staviteľ z roku 1936. Zdroj Slovenský staviteľ, 6, 1936, č. 11, priloha s. 5.

„Rachot zbraní, válečný orkán, hučanie diel na bojištiach tzv. civilizovaných štátov ustal síce ešte pred 15. rokmi. Válka v skutočnosti neustala, ohromný rozbeh hospodárskeho života počas vojny nemožno dnes ešte zastaviť."[28]

Prvá svetová vojna skutočne rozpútala nebývalý technický rozvoj, inovácie, ktoré sa v bojoch týkali tankov a diel, sa po vojne pretavili do nových prístrojov a mechanizmov, a aj vďaka nim sa architektúra a stavebníctvo radikálne zmenili. Elektrické miešačky, výťahy na materiál, žeriavy – to všetko sa aj u nás stalo súčasťou bežnej stavebníckej praxe až po prvej svetovej vojne.

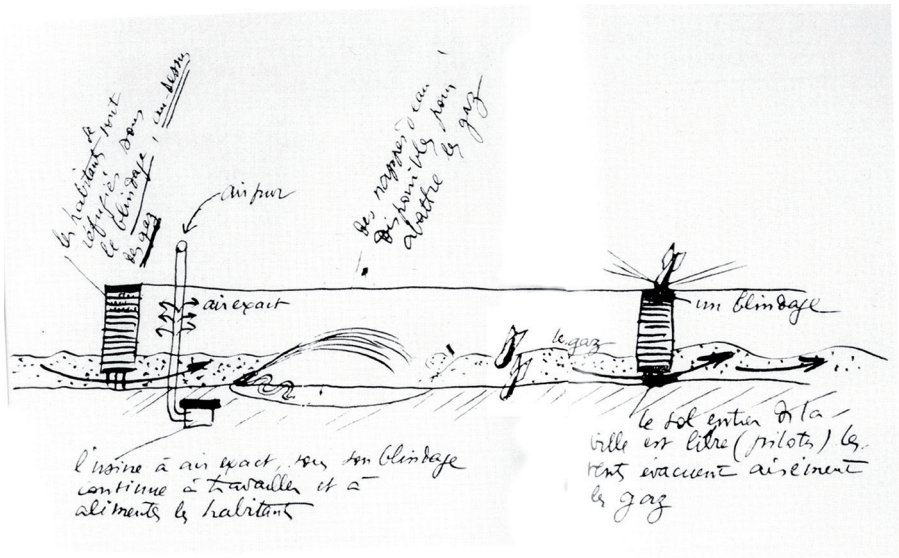
Bratislava sa však po prvej svetovej vojne dostala aj do novej pozície v rámci geopolitického rozdelenia Európy, veď ležala v podstate priamo na dvoch hraniciach štátov, ktoré vznik Československa prijali s nevôľou. Nespokojnosť s ukončením vojnového konfliktu a povojnovým rozdelením rozdelení Európy panovalo v Maďarsku i Rakúsku a napätie, ktoré po vojne v spoločnosti ostalo, sa priebehom rokov neznižovalo, ale naopak stupňovalo. Strach z napadnutia a nedôveru k susedom reflektovala aj domáca architektonická obec, ktorá svoje úsilie opäť obrátila aj k svojej špecifickej vetve spomínanej v úvode príspevku, fortifikačnej architektúre. Podľa vzoru francúzskej Maginotovej línie začalo Československo budovať od roku 1935 líniu obran-

28 BLAŠKO Ján: Staviteľstvo budúcnosti. Slovenský staviteľ 3, 1933, 4, s. 42.

LeCorbusier: Čo tak letecká vojna? Ilustrácia z publikácie La Villeradieuse, 1935. Zdroj: COHEN Jean-Louis: Architecture in Uniform. Designing and Building for the Second World War. Motreal, CCA, 2011, s. 20.

ných opevnení okolo svojich hraníc. Práve v oblasti Peržalky patrilo toto opevnenie k jedným z najukážkovejších častí v republike. Napriek tomu sa ozývali aj kritické hlasy

LeCorbusier: Ochrana pred leteckým útokom. Ilustrácia z publikácie La Villeradieuse, 1935. Zdroj: COHEN Jean-Louis: Architecture in Uniform. Designing and Building for the Second World War. Motreal, CCA, 2011, s. 146

k významu stavby týchto opevnení, ktoré mali Československo uchrániť pred vojnovým útokom.

Letecké bombardovanie či útok chemickými zbraňami, to boli spôsoby boja, ktoré boli po prvýkrát testované počas prvej svetovej vojny. Boli to nové hrozby, ktoré ľudí po čas celého medzivojnového obdobia desili a motivovali k hľadaniu spôsobu, ako ich čo najvhodnejšie eliminovať. Architekt Artur Szalatnay, sa okrem navrhovania skvelej modernej architektúry akou je Kúpeľ Sina v Trenčianskych Tepliciach, či synagóga na Heydukovej ulici v Bratislave, zaoberal aj výskumom a teóriou stavby bunkrov pre civilnú ochranu. V spomínanom časopise Slovenský staviteľ v roku 1935 publikoval viacero článkov týkajúcich sa architektonickej ochrany obyvateľov pred vojenským útokom. Okrem iného tu napísal aj: *„Predstava, že protiletecká obrana záleží len v betónových úkrytoch a zákopoch je mylná. Protiletecká obrana v staviteľstve začína u základných otázkach urbanistických, pri výstavbe miest."* Architekt pritom poukazuje na to, že súčasný stav miest a ich forma je *„napospol k zamietnutiu"* a že práve *„... záujmy bytovej kultúry, moderného stavebníctva včetne urbanizmu, nie sú ani v jednom svojom požiadavku v protiklade so stavebno-technickými protileteckými zariadeniami"*.[29]

Aj v svetle týchto obáv sa ukazuje, že radikálnu zmenu prístupu k stavbe miest a ich

29 SZALATNAY Artur: Stavebne-technická protiletecká obrana. Slovenský staviteľ 5, 1936, 9, s. 274.

Letecký záber na časť sídliska Petržalka. Zdroj: Archív architektúry ÚSTARCH SAV Bratislava

plánovaniu nepriniesol len technologický pokrok, ktorý umožnil rýchlu a predovšetkým masovú produkciu architektúry, ale zásadnou sa stali zdokonalené možnosti sledovať náš svet z novej perspektívy, pozorovať ho pohľadom zhora[30] a možnosť jeho ohrozenia prostredníctvom leteckého či chemického útoku. Rovnako, ako boli využité argumenty pre

30 Svet 20. storočia ovplyvnilo lietanie, nebola to však len možnosť voľného pohybu, transportu, ale vo veľkej miere aj získanie novej perspektívy pohľadu na krajinu a mestá. Práve počas prvej svetovej vojny sa zdokonalilo aj dokumentovanie tejto novej perspektívy. Letecká fotografia sa stala jedným z prostriedkov, ktorý dovolil lepšie spoznať nepriateľa a naplánovať útok. V mierových časoch sa letecká fotografia stala prostriedkom dokonalejšieho spoznania terénu mesta, ktoré boli bohato využívané aj architektmi a urbanistami. HAFFNER Jeanne: The View from Above. The Science of Social Space. Cambridge, The MIT press, 2013, 203 s.

búranie stredovekej rastlej štruktúry vychádzajúce z ohrozenia poriadku v mestách výstavbou barikád pri občianskych vzburách, architekti a mestský plánovači modernej éry využili aj strach z leteckých a chemických útokov pre presadzovanie ideí modernej architektúry a urbanizmu pri prestavbe „nevhodnej" zástavby z 19. storočia.

Jedným z tých, ktorí začali skúmať možnosti architektonickej ochrany pred „ohrozením z neba" bol aj LeCorbusier, azda najvplyvnejšia osobnosť architektúry 20. storočia. V jeho ťažiskovej publikácii o modernom urbanizme a architektúre *La Villw Radieuse* z roku 1935 nájdeme medzi jeho komentovanými plánmi aj také, ktoré sa venujú leteckej vojne. Na svojich kresbách sugestívne porovnáva rozdiely pri leteckom bombardovaní či chemickom útoku v tradičnom kompaktnom mesta a modernom „žiariacom meste". LeCorbusier, ako už aj viacerí odborníci pred ním[31], ilustroval mnoho pádnych argumentov uprednostňujúcich novú koncepciu architektúry a urbanizmu. Medzi tie najpoužívanejšie patrili presadzovanie oceľobetónových konštrukcií, ktoré nepodliehali tak výrazne požiarom ako tradičné tehlové, bodová zástavba a rozvoľnený urbanizmu, ktorý v prípade bombardovania znamenal ťažší cieľ a pri zásahu jedného objektu neohrozoval tak výrazne okolité dostatočne vzdialené domy, a priestranné vzdušné plochy medzi jednotlivými objektmi zároveň zabraňovali dlhšiemu udržovaniu jedovatých plynov v mestských priestoroch, a nakoniec samotné zónovanie mesta podľa funkcií mohlo uchránilo životy a obydlia obyvateľov v prípade bombardovania inej, napríklad priemyselnej zóny.

Až hrôzy druhej svetovej vojny podporili koncepcie, ktoré presadzovali modernisti už v 30. rokoch 20. storočia. V povojnovom období aj vďaka vplyvnému dokumentu - Aténskej charty, iniciovanej práve LeCorbusierom, sa stali tieto princípy všeobecne prijímanou a používanou koncepciou mestského plánovania po celom svete, Československo nevynímajúc. Korene povojnových premien Bratislavy s jej masívnou vrstvou „panelových" sídlsk tak môžeme nachádzať práve v procesoch, ktoré pred sto rokmi naštartovala prvá svetová vojna.

31 K histórii skúmania leteckého ohrozenia miest viď COHEN Jean-Louis: Architecture in Uniform. Designing and Building for the Second World War. Montreal, CCA, 2011, 447 s.

Mgr. Gabriela Dudeková, PhD.,
Historický ústav SAV

Prvá svetová vojna a výnimočný režim v Bratislave / Prešporku ako centre župy[32]

Prešporok, v marci 1919 oficiálne premenovaný na Bratislavu, patril pred prvou svetovou vojnou medzi najvýznamnejšie regionálne centrá Rakúsko-Uhorska. Bolo to najmä vďaka dvom faktorom: 1. strategickej polohe na Dunaji a na hranici Rakúska s Uhorskom, 2. prudkému rozvoju priemyslu a infraštruktúry na prelome 19. a 20. storočia. Hoci sa Prešporok, nemecky Pressburg, maďarsky Pozsony, hrdil prívlastkom „druhé mesto Uhorska" a jeho obyvatelia ho porovnávali s neďalekou Viedňou a hlavným mestom Uhorska Budapešťou, nemohol sa s týmito metropolami porovnávať ani svojím významom, ani infraštruktúrou, ani počtom obyvateľstva.[33] Prešporok bol sídlom Prešporskej župy, predstavoval teda zároveň administratívne, obchodné a migračné centrum tohto produktívneho agrárneho regiónu. Okrem toho, že bol obchodným strediskom župy, do mesta denne dochádzali obyvatelia okolitých obcí za prácou. K významnému postaveniu Prešporka prispievali aj ďalšie faktory. Predstavitelia mestskej samosprávy a kultúrne elity mesta sa odvolávali na historické tradície, na jeho celouhorský význam ako bývalého hlavného mesta Uhorska a status slobodného kráľovského mesta.

Čo sa týka postavenia Prešporka a Prešporskej župy v čase vojny, mestu pridávala na dôležitosti strategická geografická poloha na úpätí malých Karpát a pri toku Dunaja. Aj z tohto dôvodu bola v Prešporku dislokovaná tretia najväčšia stála vojenská posádka v Uhorsku. V roku 1910 sa v Prešporku nachádzalo 4 800 vojakov, čo tvorilo až 7% celkového počtu obyvateľov mesta. Pred a počas prvej svetovej vojny sídlili v Prešporku veliteľstvá viacerých brigád a divízií a najmä veliteľstvo V. armádneho zboru, pôsobnosť ktorého zasahovala aj na územie dnešného Maďarska a rakúskeho Burgenlandu.[34]

Ak hovoríme o hranici, mesto a župa tvorili nielen hranicu územných regiónov, ale aj kultúr. Mesto a župa sa vyznačovali multietnickým charakterom. Prešporok bol pokladaný za tradičné mesto Nemcov, ktorým sa Maďari po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1868) podľa štatistík národností postupne svojím podielom začali vyrovnávať. Slováci tvorili podľa štatistík v meste menšinu, avšak väčšina obyvateľstva župy bola slovenská.[35]

---

32 Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0139/13 *Historická pamäť a dejiny Slovenska* a projektu Historického ústavu SAV *Prvá svetová vojna v pamäti a reflexii*.

33 V roku 1910 mala Budapešť vyše 860 tisíc a Viedeň vyše 2 miliónov obyvateľov, zatiaľ čo Prešporok len niečo nad 78 tisíc.

34 Vojtech DANGL. Prešporok ako posádkové mesto (1867 – 1914). In: *Vojenská história*, roč. 17, 2013, č. 2, s. 7-12.

35 Podľa uhorských sčítaní ľudu klesol podiel Nemcov v meste zo 77 % v roku 1850 na 42% v roku 1910, naproti tomu podiel Maďarov stúpol v tom istom období z 10% na 40,5%. Slováci mali po-

Zápas o nacionálny charakter mesta medzi nemeckým a maďarským obyvateľstvom, ktorý sa zostroval najmä na prelome 19. a 20. storočia,[36]sa počas prvej svetovej vojny prejavoval na verejnosti najmä v spôsobe, akým oficiálni predstavitelia a radoví obyvatelia mesta prezentovali svoju lojalitu voči Uhorsku a Rakúsku. Vojenská a politická prehra vládnucich elít Rakúsko-Uhorska vo Veľkej vojne viedla napokon k rozpadu jeho režimu i štátneho celku.

Prvá svetová vojna znamenala fatálne zmeny v situácii obyvateľstva, aj v postavení mesta na novej povojnovej mape Európy. Výnimočný vojnový režim a politika totálneho nasadenia ľudských a surovinových zdrojov na fronte i v zázemí mali za následok ekonomické vyčerpanie krajiny a predstavovali zároveň hlavný zdroj sociálneho napätia a odporu. Ukončenie vojny a vznik Československa v prípade Prešporka ešte neznamenali automaticky koniec výnimočného režimu a vojnových akcií, zápas o mesto a jeho charakter pokračoval. Výsledkom bola nielen zmena statusu mesta z provinčného uhorského Prešporka na Bratislavu s neoficiálnym titulom „hlavné mesto Slovenska", ale aj zmena v obraze národnostnej skladby obyvateľov mesta.

Od atentátu po mobilizáciu

Znaky výnimočnosti boli v meste a župe citeľné hneď po príchode správ o zavraždení následníka trónu 28. júna 1914 v Sarajeve. Prvé telegrafické a novinové správy o smrteľnom atentáte na Františka Ferdinanda d´Este a jeho manželku Žofiu Chotkovú vyvolali u obyvateľstva Prešporka prejavy úcty a piety voči zosnulým. Miestne i župné noviny uverejnili smútočné oznámenia a vyjadrenia sústrasti cisárovi Františkovi Jozefovi. V prvých týždňoch po atentáte zapĺňali stránky novín správy o atentáte a jeho vyšetrovaní, o pohrebe zosnulého následníka, ako aj informácie o smútočných podujatiach v meste a župe.

Prvého júla sa v Prešporku konalo mimoriadne smútočné zhromaždenie mestského zastupiteľstva. Zúčastnili sa ho reprezentanti miestnej správy v smútočných „čiernych salónnych oblekoch", aby vyjadrili sústrasť a lojalitu Františkovi Jozefovi ako rakúskemu cisárovi a uhorskému kráľovi. Na úvod zazneli sústrastné prejavy funkcionárov mesta a župana Prešporskej župy Aurela von Bartala. Zhromaždenie schválilo návrh mešťanostu Prešporka Teodora Brollyho, aby boli na radnici a ostatných mestských budovách vyvesené smútočné vlajky a aby na znak smútku zvonili zvony radnice v čase spáchania atentátu od 10.45 do 11.00, a to denne, až do uskutočnenia pohrebu zosnulého následníka.[37] Krátko na to, 6. júla prebehlo mimoriadne zhromaždenie zastupiteľstva Prešporskej župy. Na úvod

merne stabilný podiel v meste (ca. 15%). Podrobnejšie pozri: DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Medzi provinciou a metropolou: Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí.* Bratislava 2012, s. 20 a tam uvedenú literatúru.

36 Podrobnejšie pozri: DUDEKOVÁ, Gabriela. „Druhé mesto Uhorska". Mentálne obrazy Prešporka na prelome 19. a 20. storočia v reprezentatívnych publikáciách. In: DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Medzi provinciou a metropolou*, s. 109-128 a tam citovanú literatúru.

37 Außerordentliche Generalversammlung des Munizipal-Ausschusses der kön. Freistadt Pozsony am 1. Juli 1914. Feierliche Trauerkundgebung für weiland Erzherzog-Thronfolger Franz Ferdinand und Höchstdessen Gattin. In: *Preßburger Zeitung*, 1. 7. 1914, Abendblatt, s. 1.

konštatovali, že zástupcovia župy sa dostavili v hojnom počte napriek tomu, že prebieha žatva. Župan Bartal hovoril v mene obyvateľstva Prešporskej župy a deklaroval lojalitu tohto „verného ľudu Uhorska" svojmu „šedivému kráľovi a vládcovi, ktorý nezostal ušetrený žiadneho utrpenia na tomto svete." Väčšina sústrastných prejavov, ktoré odzneli na župnom zhromaždení, sa niesla v sentimentálnom duchu. Pripomínali tri pozostalé siroty po zavraždenom následníkovi trónu, ako aj životné straty Františka Jozefa v podobe násilnej smrti jeho brata Maximiliána, manželky Alžbety, následníka Rudolfa a napokon aj Františka Ferdinanda. Slovami župana Bartala: „Trpký osud ho obral rad za radom o všetkých, ktorých miloval a teraz musel prísť ešte aj o dediča svojho trónu".[38] V podobnom duchu sa niesli aj ostatné pietne zhromaždenia, ktoré zorganizovali každá náboženská obec v Prešporku osobitne, katolícka, evanjelická, židovská ortodoxná i neologická.[39] Katolícka cirkev usporiadala 4. júla slávnostné requiem v Dóme sv. Martina a nariadila zvoniť denne od 10.30 do 11.15 vo všetkých katolíckych chrámoch na území Prešporka až do dňa pohrebu.[40]

O vojne ako odvetnom opatrení voči Srbsku sa väčšina prešporskej tlače vyjadrovala zdržanlivo. V pamäti Prešporčanov rezonovali spomienky na bitku pri Lamači v rámci Prusko-Rakúskej vojny (22. júla 1866), ktorá prebehla rýchlo a mesta sa prakticky nedotkla. Miestne noviny *Westungarischer Grenzbote* komentovali situáciu nasledovne: „Slovo vojna pozná naša dnešná generácia už len z diaľky. Posledná vojna bola v roku 1866, teda pred 48 rokmi. Medzi nami žije už len málo takých, ktorí boli vtedy dospelými mužmi a môžu sa na ňu presnejšie pamätať."[41] Situácia a rétorika sa radikálne zmenila po predložení ultimáta Rakúsko-Uhorska srbskej vláde a jeho zamietnutí 25. júla 1918. Pietu vystriedali vyčkávanie a nervozita, či medzinárodná kríza vyústi do vojnového konfliktu.

O tom, že vyhlásenie vojny môže nastať už v krátkom čase, informovala prešporská tlač 25. júla, t.j. v deň, keď malo Srbsko odpovedať na ultimátum: „je pravdepodobné, že rakúsko-uhorská vláda v súlade s Haagskymi dohodami v prípade, že Srbsko nedodrží lehotu alebo podmienky [ultimáta], dnes, v nedeľu večer o šiestej hodine, oficiálne vyhlási vypuknutie vojny. … V tomto prípade sa očakáva, že aj cisár a kráľ, ako to bolo v prípadoch predchádzajúcich vojen, vydá pre obyvateľov monarchie manifest o vojne."[42] Avšak aj po odmietnutí ultimáta Srbskom písali o potrebe vojny len miestne nacionalisticky orientované, najmä maďarské a nemecké periodiká.[43] Väčšina tlače – či už konzervatívnej, liberálnej alebo ľavicovej – zaujala vyčkávacie alebo priamo odmietavé stanovisko voči vojnovému postupu.

38 Trauer-Generalversammlung des Komitates. In: *Westungarischer Grenzbote*, 6. 7. 1914, s. 3.

39 Trauergeneralversammlung. In: *Preßburger Zeitung*, 2. 7. 1914, Morgenblatt, s. 4; Trauersitzung. In: Tamže, s. 4.

40 Außerordentliche Generalversammlung der aut. Kath. Kultusgemeinde. In: *Preßburger Zeitung*, 2. 7. 1914, Morgenblatt, s. 2.

41 Allgemeine Spannung. – Unsinnige Gerüchte. In: *Westungarischer Grenzbote*, 26. 7. 1914, s. 3.

42 Wahrscheinlichkeit einer formellen Kriegserklärung für den Fall der serbischen Ablehnung. In: *Westungarischer Grenzbote*, 25. 7. 1914, s. 3.

43 Klare, verbindliche Anwort. In: *Westungarischer Grenzbote*, 25. 7. 1914, s. 3; Die Frist war um. Serbien bleibt unbeugsam. In: Tamže, 26. 7. 1914, s. 1.

Aj výskum správ o postojoch obyvateľstva v Prešporku potvrdzuje nové závery, že nemožno hovoriť o všeobecnom nadšení za vojnu. Mýtus vojnového nadšenia pestovala dobová tlač v snahe presvedčiť verejnosť, že nálady obyvateľstva sú za vojnu a že všetci bez ohľadu na svoje sociálne postavenie, národnosť či politické presvedčenie ochotne prispejú k víťazstvu Rakúsko-Uhorska. Tento pohľad potom prevzala aj povojnová historiografia v snahe dištancovať sa od bývalého režimu resp. rakúsko-uhorského štátu. V skutočnosti však prejavovali nadšenú ochotu bojovať a „obetovať sa v prospech vlasti" len niektoré skupiny obyvateľstva. Po vyhlásení mobilizácie organizovali miestne vojenské posádky a úrady vo veľkomestách vojenské koncerty a pochody, niektoré zhromaždenia vznikali spontánne, keď obyvatelia čakali na nové správy. Zhromaždenia a fakľové pochody organizovali v menších mestách a na vidieku miestne úrady za asistencie polície, akýkoľvek prejav odporu sa podľa mimoriadnych zákonov pre prípad vojny klasifikoval ako vlastizrada. Tlač, ktorá sa už v tom čase riadila mimoriadnymi zákonmi a podliehala sprísnenej cenzúre, nemohla referovať o protestoch voči vojne a o akciách informovala propagandistickou rétorikou ako o dôkaze „jednoty vlasti" a jednoznačného vojnového nadšenia.[44]

Podobne interpretovali prešporské nacionalisticky orientované noviny priebeh sprievodov v Prešporku, potom ako pateticky opisovali vojnový entuziazmus vo Viedni a Budapešti. Naopak, konzervatívna ľavicová tlač komentovala tie isté udalosti zdržanlivo. Písala o menších počtoch zúčastnených a aj o rozporuplných náladách. Prešporské noviny *Nyugatmagyarországi Hiradó* a *Westungarischer Grenzbote* nazvali zhromaždenie a sprievod v Prešporku z 27. júla „demonštráciami za vojnu". S pátosom opisovali, ako sa „za zvukov vojenskej kapely miestneho 72. pešieho pluku zhromaždilo veľké množstvo ľudí, ktorí opakovane volali na slávu kráľovi, vojne, vlasti a armáde." Prezentovali to ako dôkaz, že „Uhorsko je jednotné, všetky rozdiely sa zotreli!". Dvojhodinová akcia začala vystúpením vojenskej kapely a pokračovala sprievodom od sochy Márie Terézie na dnešné Hviezdoslavovo námestie k pamätníku Petőfiho. Muž stojaci na podstavci pamätníka a držiaci v ruke maďarskú zástavu zarecitoval maďarskú revolučnú báseň „Talpra Magyar! (Maďari na nohy!)" Hoci noviny informovali o prítomnosti rakúskych i uhorských symbolov (znaky, zástavy, piesne), jednoznačnú prevahu mala maďarská/uhorská symbolika s odkazom na revolučné ciele Maďarov z obdobia revolúcie 1848/49. Večerné zhromaždenia a pochody trvali v Prešporku do 30. júla a miestna tlač prinášala o nich rozporuplné správy. Spomínané noviny publikovali reportáž, podľa ktorej kráčali ulicami „vo veľkom množstve muži i ženy, mladí i starí". Na čele sprievodu niesli obraz Srba na šibenici s nápisom „Smrť Srbom!". Sprievod vyvrcholil spievaním maďarských národných piesní pri Petőfiho pomníku pred mestským divadlom.[45] Slovenské *Robotnícke noviny* komentovali sprievody v Prešporku odlišne: „Na prešporských uliciach je teraz hlučno. Všetko hovorí len o vojne a vždy na večer sú sprievody s vojenskou hudbou a fakľami, ktorými má prísť k výrazu oduševnenia za vojnu.

44 Podrobnejšie: DUDEKOVÁ, Gabriela. Vojnové nadšenie alebo odpor? Reakcie na vypuknutie I. svetovej vojny. In: *Historická revue*, roč. 25, 2014, č. 7, s. 24-30.

45 Demonstrationen in unserer Stadt. In: *Westungarischer Grenzbote*, 28. 7. 1914, s.4; Demonstrationen in Pozsony. In: Tamže, 30. 7. 1914, s. 5.

A na tvárach všetkých čítame hroznú otázku: Čo len bude?“[46] S odstupom o nich informoval aj konzervatívny denník *Pressburger Zeitung*.

V čase, keď vojaci povolaní na základe všeobecnej mobilizácie už reálne rukovali k svojim jednotkám a lúčili sa so svojimi rodinami, miestne noviny písali, že je prirodzené, keď u otcov rodín absentuje nadšenie za vojnu. Vedúci mestského vojenského výboru Richard Kánya položil verejnosti rečnícku otázku: „Je vari prekvapujúce, keď je u nemajetných, chudobných robotníkov alebo remeselníkov, ktorí deň čo deň zarábajú na chlieb pre svoju rodinu, nadšenie oslabené neistotou osudu, ktorý očakáva jeho rodinu?“[47]

Dôsledky mobilizácie a výnimočného režimu

Všeobecná mobilizácia bola výrazným zásahom do rytmu každodenného života v Prešporku aj v mestečkách a obciach Prešporskej župy. Do Prešporka prúdili vlaky s rukujúcimi, čo na čas úplne ochromilo civilnú dopravu. Prvého augusta to bolo vyše 30 tisíc osôb, z ktorých časť bola ubytovaná v prešporských vojenských objektoch.[48] Obsadenie dopravných kapacít pre potreby vojska malo za následok prerušenie prepravy tovarov do mesta a župy. Ako sa ukázalo neskôr, práve v centrách vojenskej mobilizácie, vrátane Prešporka, začali ako prví pociťovať nedostatok základných potravín a surovín, ako aj zdražovanie potravín.[49] Nedostatok a zdražovanie bolo spôsobené aj panikou obyvateľstva, ktoré vykúpilo zásoby potravín a začalo hromadne vyberať hotovosť z bánk.[50] Z obehu zmizli strieborné mince, ktoré ľudia tezaurovali v snahe uchovať si peniaze kryté drahým kovom, na rozdiel od bankoviek a štátoviek, ktoré štát dával do obehu v čoraz väčšom objeme s postupujúcou inflačnou špirálou. Mestská rada opakovane vydala plagátové výzvy, aby obyvatelia dôverovali bankovkám,[51] ale situáciu sa nepodarilo zvrátiť. Neskôr musela banka dať obehu namiesto dvojkorunových strieborných mincí bankovky.

Mimoriadna situácia a začiatok výnimočného režimu nastali v Prešporku prakticky hneď po vyhlásení čiastočnej mobilizácie. V ten deň vstúpili do platnosti mimoriadne tzv. zmocňovacie zákony pre prípad vojny, schválené ešte v roku 1912. Ich zavedením nastala diametrálne odlišná situácia v oblasti občianskych práv a slobôd, súdnictva a samosprávy. Mimoriadne zákony obmedzili slobodu cestovania, tlače, zhromažďovania a spolčovania, zaviedli sprísnenú cenzúru. Sprísnené boli tiež tresty za urážku majestátu a vlastizradu. Kompetencie mestskej a župnej samosprávy boli okliešťované dosadením vládneho komisára. Dovtedajšieho prešporského župana Aurela Bartala menoval uhorský minister vnútra za vládneho komisára s titulom „župan Prešporskej župy a mesta Prešporka“. Jeho úlohou

46 Chýrnik. Na prešporských uliciach. In: *Robotnícke noviny*, 30. 7. 1914, s. 7.

47 Richard Kánya, Bitte. In: *Pressburger Presse*, 3. 8. 1914, s. 2.

48 Pozsony mobilisiert. In*: Pressburger Presse*, 3. 8. 1914, s. 2.

49 VÁRHIDY, Lajos. A magyar vidéki városok háborús igazgatása. In: *Városi Szemle,*8, 1915, s. 213-223.

50 Kriegs-Fragmente. In: *Pressburger Presse* , 3. 8. 1914, s. 3.

51 Brolly, Tivadar: *Polgártársak! / Mitb*ürger*!* Plagát mešťanostu Prešporka z 5. 8. 1914. Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), Zbierka plagátov, Prvá svetová vojna, rok 1914.

bolo zabezpečiť uplatnenie vládnych nariadení pri presadení a udržaní výnimočného vojnového režimu. Vo funkcii zostal do leta 1917, keď ho v auguste 1917 nahradil György Szmrecsányi. Zasahovanie vládneho komisára do právomocí mestskej a župnej samosprávy vyvolávalo kompetenčné spory medzi ním a mestskými orgánmi, vrátane mešťanostu Prešporka Teodora Brollyho. Brolly napokon svoju funkciu ukončil žiadosťou o penzionovanie v máji 1918, municipálny výbor namiesto neho zvolil Teodora Kumlika.[52]

Výnimočné opatrenia zavedené po mobilizácii boli na miestnej úrovni sprísňované záľahou vyhlášok, ktoré zasahovali do každodenného života obyvateľov. Okrem nariadení o pravidelne sa opakujúcich odvodoch vojakov to boli nariadenia o pracovnej povinnosti mužov,[53] o povinnom rekvirovaní koní, obilia a postupom ekonomicko-zásobovacej krízy aj nedostatkových surovín, napr. farebných kovov.

Počas prvej svetovej vojny nadobudol Prešporok význam ako dôležitá administratívna jednotka, ktorá zjednocovala produktívny agrárny región a jedno z najväčších priemyselných a dopravných centier v Uhorsku. Táto jednotka bola pokladaná za potravinovú a surovinovú bázu, ktorá dokáže nielen zabezpečiť sebestačnosť svojho regiónu, ale stane sa zásobárňou pre menej produktívne časti monarchie. Úloha agrárno-priemyselného prešporského regiónu ako zásobovacieho centra, ktoré prispeje k rýchlemu víťazstvu, však v dôsledku ekonomickej a zásobovacej krízy nadobudla formu nefunkčnej administratívnej mašinérie, ktorá nedokázala zabezpečiť základné suroviny ani obyvateľstvu mesta a vlastnej župy.

Vládne opatrenia nespĺňali zamýšľaný cieľ. Nepomohlo stanovenie maximálnych cien tovarov, ani zavedenie lístkového systému na potraviny. Prvýkrát bol v Prešporku a v župe zavedený prídelový systém na múku na Veľkú noc 1915, neskôr aj na ďalšie potraviny. K úsporným opatreniam patrilo aj zavedenie tzv. dvoch dní bez mäsa (utorok a piatok) v júli 1915, počas ktorých nebolo povolené predávať a konzumovať vo verejných stravovacích zariadeniach mäso. Od októbra 1917 boli nariadené dva dni bez tuku (pondelok a piatok). Podobne ako v celej monarchii, aj v Prešporskej župe prikazovali používať povolené náhražky za nedostatkové potraviny. O zmesovej múke ako náhrade za pšeničnú vyšlo nariadenie už vo februári 1915.[54] Minimálne dávky spotreby, z ktorých vychádzali jednotky stanovené na potravinových lístkoch, museli byť v roku 1917 znížené. Z dovtedajších 240 klesli na 180 gramov pre bežných pracujúcich a pre ťažko fyzicky pracujúcich z pôvodných 300 na 225 gramov denne. V apríli 1917 neboli v Prešporskej župe už žiadne zásoby múky, župan preto na máj a jún nariadil nové rekvirácie múky a obilia, avšak ich výsledok bol slabý.[55]

52 Podrobnejšie: KARÁCSONY, Viliam. Správa mesta Bratislavy v rokoch 1914 – 1918. In: *Bratislava, Zborník mestského múzea*, 15, 2003, s. 103-113; DUDEKOVÁ, Gabriela. Veľká vojna v meste a jej sociálne dôsledky – príklad Prešporka/Bratislavy. In: MICHÁLEK, Slavomír a kol. *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín. Pocta historikovi Milanovi Zemkovi*. Bratislava, Historický ústav SAV 2014, s. 50-51.

53 Felhivás/Aufruf/Výhlas. Plagát z 2. 8. 1914. AMB, Zbierka plagátov, Prvá svetová vojna, rok 1914.

54 Nariadenie č. 649/1915 z 18. 2. In: *Pozsony vármegye hivatalos lapja* (ďalej PVHL), 25. 2. 1915, príloha k č. 8.

55 Hlásenie podžupana o stave Prešporskej župy za apríl až júl 1917. In: PVHL, 13. 9. 1917, s. 245-

Nefunkčnosť štátom regulovaného trhu vytvárala podmienky pre úspešnú existenciu paralelného čierneho trhu. V rámci stratégií prežitia používali ľudia aj nelegálne praktiky, aby si zadovážili nedostatkový tovar, najmä potraviny, lieky a kurivo. Producenti na vidieku zatajovali zásoby, aby sa chránili pred rekviráciou, ženy z vidieka tajne predávali dopestované produkty do mesta. Celková bilancia štátnych zásahov regulácie trhu a zásobovania zostávala nepriaznivá. Centralizácia a štátna regulácia spotreby podstatne narúšali pomerne vysoký samozásobiteľský charakter Prešporka a župy. Výsledkom bol nielen kvitnúci čierny trh. Napriek štátne stanoveným maximálnym cenám zostávala výška cien v regiónoch rozdielna, kvóty a kontingenty sa nedodržiavali. Na jar 1917, potom ako prestali prichádzať plánované centrálne dodávky surovín, uhorská vláda nariadila župám a mestám, aby si zásoby zabezpečili samy. Vedenie Prešporskej župy sa usilovalo vytvárať zásoby, ktoré potom dokázalo použiť v obdobiach akútneho nedostatku surovín na prelome rokov 1917/1918. V tom čase vláda nariadila dodatočné rekvirácie za asistencie vojska. Použitie vojenskej moci ale prešporský župan odmietol. Uvedomoval si nebezpečnosť rekvirácií ako zdroja odporu miestneho obyvateľstva.

Špecifická poloha Prešporka a Prešporskej župy na hranici Uhorska a Rakúska, v bezprostrednej blízkosti Viedne, sa v oblasti zásobovania ukázala byť za vojny nevýhodou. Už 2. júla 1915 články v miestnej tlači informovali o neprimerane veľkom vývoze potravín do Viedne, ktoré budú v prešporskom regióne chýbať. Vývoz do Viedne a Rakúska vraj okrem toho spôsobuje enormné zvyšovanie cien v Prešporku, ktoré sú práve preto vyššie, než v iných uhorských mestách. Tieto argumenty sa stali leitmotívom v kritike organizácie zásobovania v Prešporskej župe počas celého obdobia vojny. V júni 1917 redaktor *Pressburger Presse* doslova napísal, že Viedečania Prešporok vyjedajú: „Viedenčania nás úplne vyjedajú, prichádzajú k nám denne po stovkách a v nedeľu po tisíckach, aby nakúpili tu, čo vo Viedni nedostať. Platia toľko, koľko sa od nich žiada, a my, Prešporčania, ak nechceme hladovať, musíme zaplatiť tie isté ceny. Lístky na masť a múku však žiadajú iba od nás, Prešporčanov, Viedenčania dostanú všetko quantum satis bez lístkov.[56] O praktikách pašovania potravín do Rakúska svedčí aj uhorský propagandistický film „Razia na hranici" z roku 1918, ktorý sa snažil divákov presvedčiť o správnom a hlavne účinnom postupe polície proti pašovaniu. Jeden z medzititulkov filmu, zobrazujúci príchod vlaku Rakúska na prešporskú železničnú stanicu, znel: „Z viedenskej električky prichádzajú do Prešporka hladní Viedenčania."[57] Opakované nariadenia o sprísnených kontrolách v pohraničnom území však svedčili o neúčinnosti opatrení.

255.

56 Fragmente von der Woche. Zu Pozsony ist die Lage unverändert. In: *Pressburger Presse*, 25. 6. 1917, s. 2.

57 Határszéli razzia, r. 1918, 7,5 min. Magyar nemzeti digitális Archívum és Filmintézet. Dostupné na:https://api.picturepipe.net/api/3.0/playouttoken/17c5dd02a5534a5e930d6ea50dbe7a21/play

Verejné deklarovanie lojality mesta a župy

Ku každodennosti vojnového režimu patrila všadeprítomná propaganda, ktorá dokázala využiť aj tradičné typy podujatí s pôvodne dobročinným charakterom. Aj v Prešporku a v iných mestách a mestečkách Prešporskej župy prebiehali zbierky na vojnové účely, na vojnových invalidov alebo na vojnové vdovy a siroty. Tieto a podobné podujatia však boli zároveň prepojené s verejným prejavovaním lojality mesta a župy voči panovníkovi a režimu. Vojnový režim požadoval prejavy lojality od radových obyvateľov nielen tým, aby sa „obetovali v prospech vlasti" napríklad zakúpením štátnych dlhopisov, tzv. vojnovej pôžičky. Vyžadoval od nich verejné deklarovanie lojality voči režimu aj priamymi formami. Mešťanosta Prešporka napríklad vydal v júni 1915 maďarsko-nemecký farebný leták s vyobrazením maďarskej/uhorskej trikolóry s výzvou, aby si občania vysvietili obloky na počesť víťazstva: „Ľvov je opäť náš! Vysvieťme si dnes večer obloky!"[58]

Prostriedkom prezentovania lojality mesta navonok bolo aj budovanie kultu vojenských plukov sídliacich v meste, najmä 72. pešieho pluku spoločnej armády a 13. pluku uhorskej vlastibrany (honvédstva). V máji 1915 mešťanosta Brolly informoval o vyznamenaní 20

Nariadenie mešťanostu Prešporka T. Brollyho z 5. 8. 1914. Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

58 Brolly, Tivadar. Polgártársaim! / Mitbürger! Plagát datovaný 25. 6. 1915. AMB, Zbierka plagátov, Prvá svetová vojna, r.1914.

A Vashonvéd.

Az 1914/1915 évi háborúnak ezen emlékműve Ő cs. és kir. Felségének, apostoli királyunknak *I. Ferenc Józsefnek* dicsőséges uralkodása, Ő cs. és kir. Felsége *Izabella* főhercegnő védőssége, *Belleházi Bartal Aurél*, Pozsony szab. kir. város és Pozsony vármegye főispánja és kormánybiztosának, valamint *Brolly Tivadar* polgármesternek hivatalosko dása alatt készült.

Ezen emléklap tulajdonosa az emlékmű létesüléséhez egy szeg beverésével, valamint a pozsonyi *„Rokkantak segélyalapja"* javára felajánlott adományával hozzájárult.

Az adakozó neve a „Vashonvéd" emlékkönyvében

sorszám A ✱ 03081 sz.

alatt meg van örökítve.

Az emlékmű, mely Rigele Alajos szobrásznak műve, Szápáry Ilona grófné és beleházi Bartal Aurélné kezdeményezésére létesült.

1914-1915

Az elnökség nevében:

Belleházi Bartal Aurélné
elnök.

Jurza Ferenc
ellenőr.

dr. Lajszky Lajos
jegyző.

Erényi István
pénztáros.

Pamätný list, ktorý obdržal každý, kto si zakúpil klinec a zatĺkol ho do sochy Železného honvéda. Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

dôstojníkov a vyše stovky radových vojakov za boje v Karpatoch. V článku v denníku *Pressburger Zeitung* ich nazval „statočnými synmi Prešporka a okolia", slúžiacimi v „našom domácom 72. regimente".[59]

Na Turíčnu nedeľu 23. mája 1915 sa konala slávnosť odhalenia drevenej sochy tzv. železného honvéda, ktorú dala mestská rada inštalovať pred budovu mestského divadla. Socha bola umiestnená v špeciálne postavenom drevenom pavilóne oproti Ganymédovej fontáne.[60] Pôvodne drevený honvéd, ktorý mal na čiapke vytesané číslo 13 – označenie pluku vlastibrany/honvédstva sídliaceho v Prešporku, sa mal premeniť na železného neohrozeného bojovníka tým, že obyvatelia doň mali postupne vtĺkať špeciálne vyrobené železné klince. Príslušníci všetkých vrstiev si mali zakúpiť špeciálne vyrobené klince rôznej hodnoty (zlaté, strieborné a železné), aby tak prispeli na podporu vojnových invalidov. Za tým istým účelom sa zároveň predávali aj zmenšené cínové odliatky sochy. Každý, kto si zakúpil klinec, získal pamätný list s číslom, na základe ktorého bol zapísaný do pamätnej knihy sochy Železného honvéda.[61] Autorom návrhu sochy bol známy prešporský sochár Alojz Rigele, slúžiaci v tom čase v armáde v tzv. „umeleckom oddieli". Slávnosť odhalenia bola neoddeliteľne prepojená s performatívnym prejavením lojality panovníkovi a dynastii. Hlavnú úlohu v ňom hrala arcikňažná Izabella ako protektorka celej akcie, ktorá ako prvá zatĺkla klince do sochy – zlatý v mene Františka Jozefa, strieborný v mene svojom a ďalšie v mene svojich dcér. Postupnosť ďalších predstaviteľov civilnej, cirkevnej a vojenskej moci pri obrade kopíroval hierarchiu vládnych vrstiev. Jedinečnosť sochy prízvukovala miestna tlač tvrdením, že župa a mesto Prešporok inštalovali takúto sochu ako prvé v Uhorsku, po vzore viedenského železného bojovníka „Wehrmann in Eisen".[62] Vládny

59 Das Pozsonyer Helden-Regiment Nr. 72. In: *Preßburger Zeitung*, 23. 5. 1915, Nr. 141, s. 8.

60 „Honvéd in Eisen". „In: *Preßburger Zeitung* ," 21. 5. 1915, Nr. 139, s. 3-4.

61 Pamätný list „Vasonhovéd". Nedatované [máj 1915]. AMB, pozostalosť A. Rigeleho, drobná tlač.

62 „Honvéd in Eisen". In: *Preßburger Zeitung*, 21. 5. 1915, Abendblatt, s. 3-4; Se. Majestät und unser „Honvéd im Eisen". In: Tamže, 22. 5. 1915, Morgenblatt, s. 2; Program für die Enthüllungsfeier

Karol Habsburský s manželkou Zitou a synom Ottom na oficiálnej návšteve Prešporka 16. 7. 1918. Zdroj: Univerzitná knižnica Bratislava.

komisár a župan Bartal zdôraznil, že ako námet sochy vybrali „nie pancierovaného rytiera stredoveku, ale statočného vojaka v jednoduchej poľnej uniforme." V prejave pri odhalení sochy formuloval zámer celej akcie: „Tento pomník má byť pripomienkou statočnosti našich vojakov, symbolom ich železnej vôle, ich železnej sily, symbolom jednoty armády a nášho národa za kráľa a vlasť".[63]

Zámer prejaviť lojalitu mesta a župy voči dynastii a režimu mala aj veľkolepá celouhorská Krajinská výstava vojnových invalidov, ktorá sa konala v Prešporku v priebehu júla a augusta 1917 ako prvá svojho druhu v Uhorsku.[64] Symbolom výstavy sa stal sugestívny plagát zobrazujúci mladého vojnového invalida, ktorý kosí s kovovou protézou namiesto ruky. Autorom plagátu, ktorý sa čoskoro stal populárnym,[65] bol učiteľ umenia Pavol (Pál) Suján. Konštruktér protézy vyobrazenej na plagáte lekár Lajos Bakay bol nielen osobne prítomný na otvorení výstavy, ako písali miestne noviny,[66] ale bol členom predsedníctva

„Honvéd im Eisen". In: Tamže, 23. 5. 1915, s. 3.

63 Der „Honvéd im Eisen" in Pozsony. Enthüllngsfeier. In: *Preßburger Zeitung,* 24. 5. 1915, Morgenblatt, s. 2-3.

64 Výstava bola slávnostne otvorená 18. 7., trvala do 31. 8. 1917. Die Pozsonyer Landes-Kriegsfürsorge-Ausstellung. In: *Preßburger Zeitung*, 18. 7. 1917, Nr. 196, s. 3; Feierliche Eröffnung der Kriegsfürsorge-Ausstellung in Pozsony. In: Tamže, 19. 7. 1917, Nr. 197, s. 2.

65 Das Plakat der Landeskriegsfürsorge-Ausstellung.In: *Preßburger Zeitung*, 14. 7. 1917, Nr. 192, s. 4.

66 Prof. Oberstabsarzt Dr. Ludwig v. Bakay. Feierliche Eröffnung der Kriegsfürsorge-Ausstellung in Pozsony.In: *Preßburger Zeitung*, 19. 7. 1917, Nr. 197, s. 2.

organizačného výboru výstavy.[67] Protektorkou tejto akcie sa stala znovu arcikňažná Izabella. Súčasťou výstavy boli aj ukážkové dielne pre rekvalifikovaných vojnových invalidov. Výstavu dopĺňali viaceré sprievodné podujatia ako koncerty, kino, tombola a ďalšie.[68] Nad dobročinným poslaním podujatia však prevážilo propagandistické. Výstava a sprievodné podujatia mali hlavný cieľ prezentovať úspechy Uhorska v starostlivosti o invalidov a upevniť presvedčenie, že štát a spoločnosť sa postarajú o vojnou postihnutých vojakov a ich rodiny. Články v miestnej tlači informovali, že podujatia sa tešia veľkému záujmu domáceho i cudzieho publika. Paradoxne to bolo aj vďaka skutočnosti, že na výstave sa dal kúpiť nedostatkový tovar, ktorý vyrábali invalidi. Výstava len potvrdzovala sociálne rozdiely, ktoré sa v priebehu vojny ešte zväčšovali. V čase ekonomickej a zásobovacej krízy, keď v Prešporku boli nútení predávať za potravinové lístky namiesto zemiakov zelený hrášok,[69] boli hlavnou cenou v lotérii na výstave invalidov luxusné dámske kožušinové súpravy.

Plagát Krajinskej výstavy starostlivosti o invalidov. Autor: P. Suján. Zdroj: Archív autorky.

Po smrti cisára Františka Jozefa, symbolu stálosti Rakúsko-uhorskej monarchie, očakávali obyvatelia výraznú zmenu. Od nového cisára a kráľa Karola očakávali rýchly mier a reformy. Tieto očakávania sa ale nenaplnili ani po podpísaní mieru s Ruskom v marci 1918, keď už Rakúsko-Uhorsko zasiahla vlna štrajkov a vzbúr vojakov. Napriek krízovej situácii na fronte aj v zázemí oficiálni predstavitelia mesta Prešporka a Prešporskej župy naďalej verejne deklarovali lojalitu cisárovi a kráľovi. Príznačnou v tomto zmysle bola návšteva mladého cisára

67 *A pozsonyi országos hadigondozó kiállitás tárgymutatója. Pozsony 1917. Julius – agusztus.* Pozsony, A kiállitás rendező bizottsága 1917, s. 7.

68 Tamže.

69 Grüne Erbsenverkauf durch die Stadt gegen Ausgabe von Kartoffelkarten. In: *Preßburger Zeitung*, 18.7. 1917, s. 4.

a kráľa Karola Habsburského s manželkou Zitou a synom Ottom v Prešporku 16. júla 1918. Ceremoniál vítania panovníckej rodiny dopĺňali prejavy oddanosti nielen funkcionárov mesta a župy, ale zástupcov „ľudu z vidieka", oblečených v krojoch. V správach o priebehu podujatia osobitne zdôrazňovali, že prišli aj slovenské páry žencov zo Záhoria, dievčatá z okolia Cíferu s vlastnoručne vyrobenými darmi. Delegáciu Prešporskej župy viedol nový župan a vládny komisár György Szmrecsányi.[70]

Každodenná realita obyvateľstva však bola diametrálne odlišná. Nielen nižšie, ale aj stredné vrstvy obyvateľstva zápasili s nedostatkom, mnohí trpeli hladom, vládla nespokojnosť. Úrady siahali k čoraz prísnejším opatreniam k zabezpečeniu poriadku a zásob, na jar 1918 nariadili opakované rekvirácie.[71] Dávky spotreby boli znovu znížené. V júni prešporské

Slávnostné vítanie príchodu československej vlády do Prešporku 4. – 5. februára 1919, na obrázku zástupcovia z Malaciek. Zdroj: Múzeum mesta Bratislavy.

noviny informovali, že dávky múky na varenie boli znížené z doterajších 65 dg na 50 dg na 1 lístok. Konštatovali pritom, že „vo Viedni je ešte horšie, tam museli urobiť krátenie dávok na polovicu."[72] Približne v čase návštevy cisársko-kráľovskej rodiny v Prešporku prebehla

70 VERMES, Samu. Az alispáni időszaki jelentése a vármegye közigazgatási állapotáról. In: *PVHL*, 26. 9. 1918, s. 301–302.

71 Hlásenie podžupana o stave Prešporskej župy za január – marec 1918. In: *PVHL,* 18. 4. 1918, s. 117.

72 Fragmente von der Woche. In: *Pressburger Presse*, 24. 6. 1918, s. 2-3.

v prešporskej kasárni vojenská vzbura, ktorá bola tvrdo potlačená. To všetko boli podnety a dôkazy oslabovania lojality obyvateľstva voči režimu a jeho predstaviteľom. Pre mnohých obyvateľov vidieka bol dôležitým podnetom pre zmenu postoja voči štátu a režimu rekvirovanie zvonov z kostolov, ktoré bolo v Prešporskej župe nariadené v júli a auguste 1917.[73] Väčšina obyvateľstva bola ochotná prijať alternatívu k nefunkčnému režimu. Pre nedominantné národy Rakúsko-Uhorska bolo takou alternatívou vytvorenie nových národných štátov. V prípade Čechov a Slovákov to bol vznik nového štátu Československa.

Výnimočný vojnový režim, ktorý mal zabezpečiť mobilizáciu všetkých zdrojov pre konečné víťazstvo, mal za následok presný opak. Spôsobil ekonomické vyčerpanie a sociálnu krízu, stal sa hlavným zdrojom nespokojnosti a protestov obyvateľstva. To platilo aj pre Prešporok a Prešporskú župu. Prípad Prešporka/Bratislavy je ale zároveň ukážkovým príkladom skutočnosti, že veľké politické medzníky sa na úrovni lokálnych dejín prejavujú len postupne. Vznik Československej republiky 28. októbra 1918, podpísanie Martinskej deklarácie 30. októbra a kapitulácia Nemecka 11. novembra 1918, ktorá sa pokladá za dátum ukončenia prvej svetovej vojny, neznamenali pre obyvateľov tohto mesta a župy koniec javov typických pre vojnový režim. Naďalej trvala sociálno-ekonomická a zásobovacia kríza, pokračovali boje. Navyše, rady vojakov aj civilov kosila epidémia španielskej chrípky. Hoci bola hranica respektíve demarkačná čiara medzi Československom resp. Slovenskom a Maďarskom určená a medzinárodne uznaná už predtým, maďarskí politici a ani časť obyvateľstva ju nepokladali za definitívnu a čakali na konečné rozhodnutie Parížskej mierovej konferencie. Z tohto dôvodu bola ešte na prelome rokov 1918/1919 neistá aj situácia Prešporka. Otázku, či bude súčasťou novovzniknutej Československej republiky alebo Maďarska, pokladalo za otvorenú aj nemecké a maďarské obyvateľstvo Prešporka. Postupné obsadenie župy a napokon aj mesta (v noci na 1. 1. 1919) československými vojenskými jednotkami, ani príchod predstaviteľov československej vlády do Prešporka 4. februára 1919 neznamenali ešte akceptovanie novej moci. Zatiaľ čo slovenské obyvateľstvo župy vítalo vznik Československa ako novú nádej, situácia v centre župy bola komplikovaná.[74] Jeho premenovanie na Bratislavu 27. marca 1919, ako aj neoficiálny status hlavného mesta Slovenska, bolo symbolickým povýšením významu mesta ako súčasti československého štátu. Pre akceptovanie nového režimu potrebovali obyvatelia starého Pressburgu ešte čas, rozhodujúcimi faktormi sa pritom stalo ukončenie neistoty, konsolidácia pomerov a demokratický charakter novej republiky.

---

73 Rekvirácia zvonov bola v Prešporskej župe nariadená 12. 7. 1917, týkala sa všetkých zvonov o priemere 25 cm a viac, ktoré boli zhotovené z medi a zliatin. *PVHL*, 12. 7. 1917, s. 193-194; *PVHL* 2.8. 1917, s. 213.

74 Podrobnejšie pozri štúdie a tam uvedenú literatúru: KOVÁČ, Dušan. Medzi Prešporkom a Bratislavou. Premeny mesta v revolučných mesiacoch 1918 – 1919. In: ŠVORC, Peter– HEPNER, Harald (eds.).*Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)/ Grosse Zeit im kleinen Raum. Umbrüche in der Stadt des mitteleuropäischen Raumes und deren Wirkungen (1918 – 1929),* Prešov – Graz 2012, s. 131-146; DUDEKOVÁ, Gabriela. Z „druhého mesta Uhorska" na „hlavné mesto Slovenska". In: Tamže, s. 110-130.

Mgr. Gábor Strešňák
Mestské múzeum v Senci

Ľudské straty Veľkej vojny na príklade Senca vo svetle vybraných prameňov

Storočnica vypuknutia prvej svetovej vojny je vhodnou príležitosťou zhodnotenia tejto smutnej udalosti, ktorá viedla do úplného vyčerpania vojnových, ľudských a hospodárskych síl zúčastnených strán. Jej dôsledky znášali jednotlivé krajiny celé desaťročia, no v čase vojny ich priamo pociťovali konkrétne regióny, obce, rodiny. Prirodzene najviac sa ich dotkli straty na ľudských životoch, na ktoré nás v nejednej obci dodnes upozorňujú pomníky padlých. Niektoré odkazujú na konkrétne mená, iné zostávajú len v rovine všeobecnej symboliky a úcty. V každom prípade patria do okruhu miestnych zdrojov hovoriacich o konkrétnych dobových súvislostiach. Ich výpovedná hodnota a autenticita je však neraz závislá od obdobia a spôsobu ich vzniku. Príklad toho, že sa pri zhodnotení lokálnych ľudských strát Veľkej vojny nemožno na menné zoznamy týchto pomníkov bezvýhradne spoliehať, uvádzame v tomto príspevku.

Zdroje poznania

Zostaviť úplný zoznam padlých po takmer jednom storočí sa zdá byť nemožné. Relevantné vojensko-historické a iné archívne pramene nástupníckych štátov Rakúsko – Uhorska sú v tomto smere neúplné. Pramene rakúskeho Kriegsarchivu obsahujú údaje len spoločných, tj. cisársko-kráľovských vojenských jednotiek. Evidenciu padlých vojakov uhorských, tzv. honvédskych jednotiek by sme tu hľadali márne.[75] Aj matriky honvédskych plukov uložené v budapeštianskom Vojenskom historickom archíve sú neúplné. Roztrieštenosť a útržkovitosť informácií je charakteristickým javom aj ďalších vojenských historických archívov v Bratislave či Prahe. Azda najefektívnejšie využiteľným prameňom sa nám v tomto prípade javia matriky zomrelých Matričného úradu v Senci. Napokon vo veci padlých vojakov dostávala matrika úradné vyrozumenia. Ich záznamy teda poslúžili ako „odrazový mostík" k vytvoreniu základného okruhu poznania tejto problematiky, na ktorú možno neskôr stavať doplnením informácií získaných neskorším štúdiom matrík vojenských útvarov. Zároveň však poukázali aj na značné rezervy menného zoznamu seneckého pomníka padlých vojakov. Odpoveď na otázku, očakávajúcu vysvetlenie príčiny tejto skutočnosti nám podá genéza vzniku a neskorší osud tohto pomníka.

75 Hermann, Róbert. Mire jó a levéltár? – kutatási esetek a magyar levéltári kirendeltségnél. In: *Európai utas* 2007/2.

Senecký pomník padlých hrdinov

Aj napriek tomu, že k vzniku pomníkov, pamätných tabúľ a pamätných miest padlých nabádal už aj uhorský zákon z roku 1917, v obciach nášho etnicky zmiešaného regiónu vznikali v nových štátoprávnych podmienkach I. Československej republiky iba s odstupom času a po konsolidácii politických pomerov.[76] V Senci sa táto otázka mohla reálne objaviť niekedy v druhej polovici tridsiatych rokov 20. storočia. Prvý zachovaný údaj o plánovanom pomníku vypovedá už o rozbehnutých rokovaniach medzi predstavenstvom obce a budúcim realizátorom. Zároveň sa dozvedáme aj o tom, ako mal pomník vyzerať. Na zasadnutí obecnej rady 4. júla 1937 prevládol návrh, aby sa ešte pred začatím prác na soche pamätníka padlých zvolala komisia k posúdeniu, či by nebolo vhodné pôvodne plánovanú sochu smútiacej matky doplniť o dieťa *„pre znázornenie zostalej vdovy a siroty"*.[77] O niekoľko mesiacov, 12. novembra 1937 sa už stanovili zmluvné podmienky s akademickým sochárom Ihriským[78], ktorý v tom čase pôsobil aj v širšom okolí Senca.[79]

Miestom sochy sa určilo priestranstvo pred rímsko-katolíckou školou na dnešnom námestí Alberta Molnára. Socha sa mala postaviť za sumu 57 000 Kč., pričom to mala byť suma konečná. Zahŕňala v sebe aj položky plánovaných sekundárnych prác, ako napríklad úpravu terénu, betónový podstavec, mramorovú tabuľu s menami so zlatými písmenami, komisionálne a kolaudačné trovy. Suma mala byť poskytnutá cez živnostenský úverový ústav vo viacerých splátkach a termínoch podľa ukončených prác takto: Ako okamžitý preddavok po schválení zmluvy obecným zastupiteľstvom a jej podpisu 14 500 Kč. Obdobná čiastka mala byť poukázaná po vyhotovení odliatku modelu a jeho odovzdaní obecnej rade, či kultúrnej komisii, ďalších 23 000 Kč po odhalení pomníka a na záver, 5 000 Kč po roku od odhalenia pomníka. Táto podmienka mala byť zaiste akousi zárukou kvalitného vyhotovenia diela.[80]

K postaveniu pomníka nedošlo pravdepodobne kvôli krátkosti času do Viedenskej arbitráže, kedy sa 2. novembra 1938 Senec stal súčasťou dobového Maďarského kráľovstva. Z neskorších záznamov obecnej rady i obecného zastupiteľstva v Senci je však isté, že sa pripravili základy a podstavec Ihriským pôvodne navrhovaného pomníka.

---

76 Nováková, Veronika. *Dokumenty k I. svetovej vojne v regióne*. Rukopis prednášky, ktorá odznela na odbornej konferencii „Vojna, ktorá zmenila osudy ľudí na Žitnom ostrove a v Matúšovej zemi", konanej 12. 09. 2014 v Šali.

77 Štátny archív Bratislava pobočka Modra (ďalej ŠABA pM), Obvodný notársky úrad Senec (ďalej ObNÚ Senec), Zápisnice z obecných zasadnutí, in. č. 7: Zápisnice obecnej rady 1936–1939, záznam zo 4.07.1937.

78 Ide o akademického sochára Vojtecha Ihriského (1899 – 1988), známeho aj svojou monumentálnou pamätníkovou tvorbou – viď napr. sochu P.O. Hviezdoslava v Bratislave. Dostupné na internete: http://www.gonzoaviation.com/clanok/aka

79 Napr. bol autorom pomníka padlým v 1. svetovej vojne postavenom na dnešnom Trojičnom námestí v Podunajských Biskupiciach v roku 1936. Dostupné na internete: http://muop.bratislava.sk/VismoOnline_ActionScripts/File.ashx?id_org=600176&id_dokumenty=3296

80 ŠABA pM, ObNÚ Senec, inv. č. 7, záznam z 12. 11. 1937.

V medzivojnovom Maďarsku sa okrem stavania početných pomníkov padlých od roku 1925 rozmohlo aj tzv. Hnutie krajinskej vlajky (Országzászló mozgalom). Vztýčením štátnej vlajky v honosnom vyhotovení, dotvorenej s vyšitým prostredným erbom predtrianonského Uhorska a s osadeným Turulom, či iným národným symbolom na konci žrde si obce mali v dobovom revizionistickom duchu pripomínať národnú spolupatričnosť. V mnohých obciach sa tieto zástavy stavali v rôznych parkových úpravách, či v spoločných kompozíciách so sochami padlých. Ich objavenie sa v obciach pričlenených k Maďarsku po Viedenskej arbitráži bolo prirodzeným a takmer zákonitým javom. Na pôde obecného zastupiteľstva v Senci sa už 2. mája 1939 preberala informácia o tom, že *„Senčania žijúci na území materskej krajiny* (tj. ide o Maďarsko pred Viedenskou arbitrážou – pozn.) *chcú darovať obci impozantnú krajinskú vlajku"*. Na zasadnutí bolo tiež vyzdvihnuté, že *„Obec Senec je si z pohľadu svojej politickej polohy* (bolo pohraničným mestom – pozn.) *súca na to, aby disponovala krajinskou vlajkou zodpovedajúcou jej významu."* Podľa uznesenia rady sa z rozpočtu na rok 1939 malo na tento účel vyčleniť 10 000 pengő. Zároveň sa mal zriadiť prípravný výbor, ktorý mal určiť najvhodnejší verejný priestor na vztýčenie vlajky. Za týmto účelom mal spolupracovať s Krajinskou radou pre literatúru a umenie (Országos Irodalmi és Művészeti Tanács) v Budapešti.[81] Obecná rada poverila 19. júla 1939 tento výbor zložený ad hoc, aby položila spomínanej krajinskej rade otázku, či by sa podstavec vlajky nemohol spojiť s plánovaným pomníkom padlých a ak áno, či by neposúdili vhodnosť už stojacich základov pomníka na tento účel. Zároveň v prípade pozitívnej odpovede žiadali aj o odbornú asistenciu.[82]

Nakoniec bolo v roku 1940 vyhlásené výberové konanie na vyhotovenie spoločnej kompozície pamätníka padlých hrdinov a spomínanej krajinskej vlajky. Inzercia vyšla v budapeštianskom spravodaji Budapesti Közlöny 30. mája 1940. V danom termíne sa do konania prihlásili dvaja: kamenársky majster Gyula Král a umelecký sochár András Ruff, obaja z Budapešti. Predložené projekty boli vyhodnotené priamo Krajinskou radou pre literatúru a umenie, víťazným sa stal návrh Andrása Ruffa. Pre výber vhodného miesta bol z komisie do Senca vyslaný dipl. architekt Károly Weichinger, ktorý schválil už rozostavané priestranstvo pred základnou školou aj preto, lebo tá susedila s kostolom, čo iba vyzdvihoval pietny ráz miesta. Zároveň dodal, že celá kompozícia sa pred pokojnou architektúrou školy bude lepšie vynímať ako na iných miestach obce. Sochárske práce sa odhadovali na 6 200 pengő, ako preddavok mal sochár dostať 2 000 pengő.[83] K dohode medzi sochárom a obcou došlo až koncom roka 1941, kedy po prejednaní listu sochára Ruffa z 17. novembra 1941 deklarovali obecní predstavení ochotu znášať aj ďalšie trovy prevyšujúce definitívne dohodnutých 6 690 pengő v prípade, že by kvôli nepredvídaným okolnostiam

81 ŠABA pM, ObNÚ Senec, inv. č. 5, Zápisnica obecného zastupiteľstva (1934–1941), záznam z 2. 5. 1939.

82 ŠABA pM, ObNÚ Senec, inv. č. 7, Zápisnice obecnej rady (1936–1939), záznam z 19.07.1939.

83 ŠABA pM, ObNÚ Senec, inv. č. 5, Zápisnica obecného zastupiteľstva (1934–1941), záznam z 24. 02. 1941.

Senecký pomník padlých hrdinov v 1. a 2. svetovej vojne dnes (foto: Strešňák, 2014)

došlo k inflácii a teda k zvyšovaniu cien.[84] Trovy kompozície pomníka a krajinskej vlajky, odhalenej 10. októbra 1943 činili nakoniec so všetkými prácami presiahli sumu 15 872 pengő. Sochárske práce činili 9 096,72 pengő, murárske práce, práce spojené s postavením pomníka 2 283,25 pengő a podobne. Z ostatných prác vyzdvihujeme razbu pamätných mincí v sume 1 051, 80 pengő a obnos vyplatený za kamenárske práce spojené s vytesaním mien padlých: 800 pengő.[85]

Takáto kompozícia bola však pre sochu osudná. V reštaurovaných štátoprávnych podmienkach po skončení 2. svetovej vojny sa v spojení s krajinskou vlajkou stal pomník

Pravdepodobné pôvodné základy sochy padlých hrdinov v Senci podľa Ihriského projektu na dobovej fotografii (z albumu rodiny Piacsekovej – Balajtiovej zo Senca)

symbolom okupačnej moci a v júli 1945 bol zbúraný. Jeho časti boli zakopané na dvore obecného úradu. Skutočnosť však, že samotná socha bola prejavom predovšetkým pietnej spomienky dokazuje, že jej pôvodné miesto bolo uctievané v rokoch predchádzajúceho režimu i naďalej a na sviatok všetkých svätých i pamiatku zosnulých tu horiace sviečky

84 ŠABA pM, ObNÚ Senec, inv. č. 6, Zápisnica obecného zastupiteľstva (1941–1944), záznam z 19. 12.1941.

85 Tamtiež.

pripomínali akýsi malý cintorín. Myšlienka opätovného postavenia pomníka sa objavila v čase novembrových udalostí v roku 1989. Na základe výpovedí pamätníkov boli jednotlivé časti vykopané a reinštalované. Mesto v máji 1990 schválilo na rekonštrukciu sochy sumu vo výške 30 000 Kčs, ktorá narástla nakoniec na 40 000 Kčs. Práce boli ukončené koncom roku 1991, oficiálne bol pomník odovzdaný 1. 11. 1993 ekumenickou omšou. Je zaujímavé (a to pamätníci zhodne tvrdia) že sa nenašla tabuľa s menami, tj. 33 mien z obdobia 1. svetovej vojny bolo zrekonštruovaných v týchto rokoch, a podobne aj menný zoznam padlých z obdobia 2. svetovej vojny, a to cestou vývesky na mestskej tabuli oznamov.[86]

Výsledky výskumu vybraných prameňov

Pri porovnaní výsledkov našich výskumov a zoznamu na seneckom pomníku zistíme, že sa matriky spomínané v úvode pri jeho zostavení vôbec nevyužili. Štúdium záznamov seneckej matriky a následne súdnych spisov príslušnej agendy Krajského súdu

Senecký pomník padlých hrdinov doprevádzaný vlajkovou výzdobou krátko po jeho odovzdaní v roku 1943 (fotografia zo zbierok Mestského múzea v Senci)

86 Informácie získané od pánov Ing. Gabriela Agárdyho a Mgr. Jozefa Algayera zo Senca.

v Bratislave[87] (súdne vyhlásenia nezvestných vojakov za mŕtvych) nám oproti 33 menám seneckých padlých na pomníku prinieslo poznatky až k 74 osobám. Pritom okruh ľudí zaznamenaných na pomníku stále nie je pokrytý a teda je tu predpoklad, že štúdiom ďalších prameňov – napr. matrík vojenských útvarov bude ešte možné získať ďalšie cenné informácie.[88]

Zo štátnych matrík sa môžeme zvyčajne dopracovať okrem dátumu vzniku záznamu, dátumu smrti menovaného aj k rodinným súvislostiam, čo má pre isté typy výskumov (napr. genealogické) kardinálny význam. Takmer každý záznam uvádza rodičov alebo (ak bol ženatý) aj manželku zosnulého. Tiež sa takmer vždy dozvedáme o civilnej profesii zosnulého. Záznamy vzniknuté do konca 1. svetovej vojny nás informujú aj o zaradení do jednotlivých armádnych zložiek. Pri neskôr vzniknutých záznamoch to nemusí byť pravidlom, v tomto prípade sa však možno pohnúť ďalej na základe spisovej značky súdneho rozhodnutia o vyhlásení dotyčného za mŕtveho, uvedenej v poznámkach záznamov. Pri súdnych vyhláseniach však treba byť vždy na pozore: uvedený dátum smrti a vek dotyčného je v každom prípade iba relatívny. Aj napriek tomu, že matrikári statočne opakovali v záznamoch technickú poznámku: *„vek zodpovedá dobe úmrtia"*. Bol totiž iba dátumom smrti súdom určeným! Pritom sa v súdnych spisoch a písomnostiach starostlivo dbalo na formuláciu, že ide o „deň, ktorý menovaný neprežil". Spravidla to bol deň po dovŕšení dvoch rokov od posledne známeho živého kontaktu s danou nezvestnou osobou (napr. od jeho posledného listu, iného korešpondenčného materiálu, či svedeckej výpovede o ňom atď.).

Osožné sú aj údaje týkajúce sa vierovyznania padlých – či zmiznutých. Na ich základe a po porovnaní so zoznamami mien na pomníkoch možno jednoznačne skonštatovať, že (až na jedného) z pomníka chýbajú mená Židov padlých v 1. svetovej vojne – v čase vyhotovenia predmetnej tabule si na ne už nemal kto spomenúť. Takým bol napr. Ede (Edmund) Kaufmann, obchodník na cestách, vojak 72 c. k. pešieho pluku, ktorý padol pri Jangrote 18. 11. 1914 vo veku 27 rokov.

V súdnych spisoch sa navyše nachádzajú aj rôzne podkladové materiály počnúc domovskými listami, cez sobášne a krstné listy dotyčných až po ručne vyplnené žiadosti vdov, ktoré museli opísať aj svoju rodinu a sociálny stav. Ako ideálny prípad získaných údajov uvádzame prípad Dezidera Szabóa, ktorý pred svojim narukovaním býval v Senci na Trhovej ul. č. 40. Bol pomocným murárom, neskôr sa stal železničiarom. Pochádzal z katolíckej rodiny Ľudovíta Szaba a Františky Rumszkyovej. S manželkou Gizelou sa oženil 23.05.1908 v Senci. Od 24.09.1914 slúžil v kráľovskom honvédsku pluk č. 13 v Prešporku (Bratislave) ako pešiak. Na ruskom fronte bol prítomný od 19.10.1914, nezvestným bol od augusta 1915. Tesne pred smrťou bol v zajateckom tábore v Taškente pri Trojecku, kde

87 Štátny archív v Bratislave, fond Krajský súd v Bratislave (ŠABA, KSBA), Občianske záležitosti – Vyhlásenia za mŕtvych a adopčné záležitosti – série spisov značiek Fl. a M.

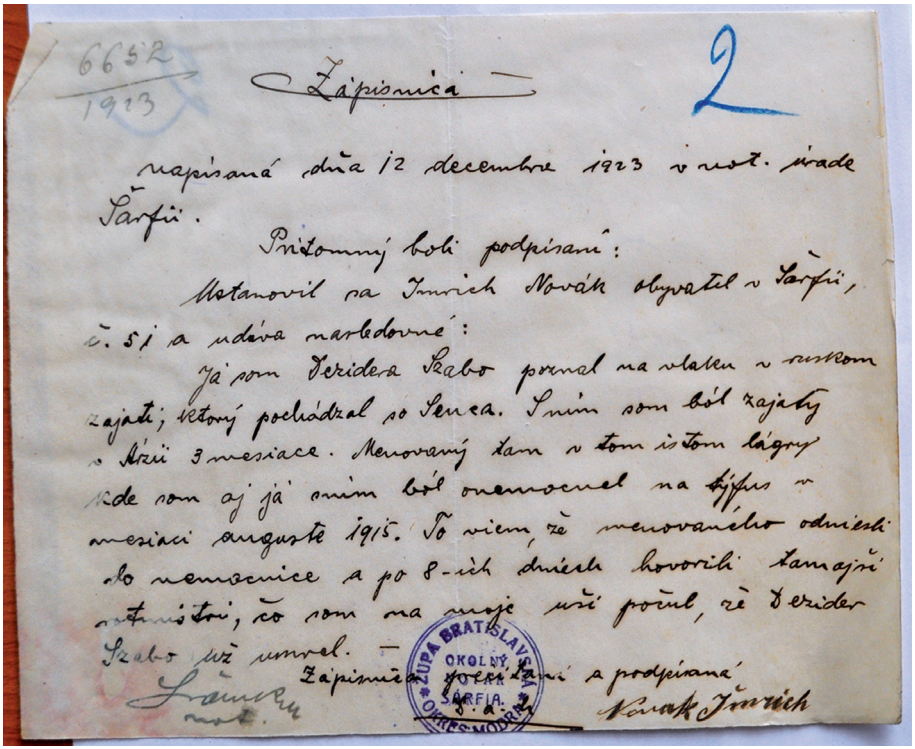
88 Výskum zatiaľ nepokryl 14 padlých uvedených na seneckom pomníku – sú nimi: János Baranovits, Gergely Bálint, István Benovics, István Csizmazia, Péter Dulay, István Gulyás, János Hrusovsky, József Hubacskó, Vilmos Jungkönig, János Klimovszky, Márton Kramarics, István Krechnyák, Lajos Thám, István Morvay.

býval v baraku č. 4. Zomrel v tamojšej zajateckej nemocnici na týfus v auguste 1915. Podľa údajov z roku 1923 po ňom zostala manželka so štyrmi sirotami Františkou (14 r.), Dezider-om (13 r.), Emerichom (11 r.) a Gizelou (9 r.) v dvojizbovom dome s 1 kuchyňou.

Príloha

Rekonštrukcia zoznamu padlých Senčanov s využitím vybraných prameňov príspevku

Do zániku Rakúsko – Uhorskej monarchie dostávali matričné úrady vyrozumenia o smrti vojakov na frontoch prostredníctvom Uhorského kráľovského ministerstva vnútra. O dodatočne zistených prípadoch smrti informovalo neskôr novozriadené československé Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska. V prípade žiadostí o vyhlásenie nezvestných za mŕtvych vynášala súdne výroky Sedria v Bratislave (neskôr Krajský súd v Bratislave). Väčšina úmrtných záznamov vznikla až po 1. svetovej vojne. Jazykom vedenia matrík bola do zavedenia československej verejnej správy maďarčina. Po štátoprávnej zmene sme svedkami opaku. Pri zostavení databázy padlých z uvedených zdrojov sme rešpektovali ortografiu mien v podobe ich výskytu v spracovaných prameňoch takisto, ako aj geografické názvy lokalít uvádzaných v súvislosti s úmrtiami.

6652/1923

Zápisnica 2

napísaná dňa 12 decembra 1923 v not. úrade Šarfii.

Prítomný bol podpísaný:

Ustanovil sa Imrich Novák obyvateľ v Šarfii, č. 51 a udáva nasledovné:

Ja som Dezidera Szabo poznal na vlaku v ruskom zajatí, ktorý pochádzal zo Senca. S ním som bol zajatý v Azii 3 mesiace. Menovaný tam v tom istom lágry kde som aj ja s ním bol onemocnel na týfus v mesiaci auguste 1915. To viem, že menovaného odniesli do nemocnice a po 8-ich dňoch hovorili tamajší ubytovatelia, čo som na moje uši počul, že Dezider Szabo už umrel. —

Zápisnica vyčítaná a podpísaná

Novák Imrich

ŽUPA BRATISLAVSKÁ OKOLNÝ ÚRAD ŠARFIA

Zápisnica z roku 1923 o vypočutí Imricha Nováka zo Šarfie (Blatného), svedka úmrtia Dezidera Szabóa zo Senca v ruskom zajateckom tábore v Taškente (Štátny archív v Bratislave, KSBA, Fl. III. 13193, Dezider Szabó)

Mená padlých uvedených aj na seneckom pomníku prinášame kurzívou:

Algajer, Gašpar: kolár, vek: cca. 48 r., r. kat., 13. honv. peší pl., ruský front, zajatý – nezvestný, vyhlásený za mŕtveho dňom: 14.03.1921, rodičia: Martin Algajer, Emília Benyovszká; manželka: Viktória Szabóová, matr. záznam z 13.11.1926.

Barán, Rudolf: robotník - maliar, vek: cca: 44 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 30.09.1919, rodičia: Ján Barán, Katarína Redniczká; manželka: Mária Kramaricsová, matr. záznam z 10.07.1926.

Benovics, János: robotník, vek: 21 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol 20.11.1914, rodičia: János Benovics, Júlia Varga, matr. záznam z 23.12.1915.

Bordács, László: nádenník, nar. 27.05.1884, r. kat., 13. honv. peší pl. – čatár, padol 16.12.1914, rodičia: József Bordács, Terézia Jankó, matr. záznam z 23.12.1915.

Bordács, Alexander: roľník, nar. vek: cca. 34 r., r. kat., 11. c. k. poľný strelecký prápor, nezvestný na talianskom fronte od 15.09.1916, vyhlásený za mŕtveho dňom: 16. 09. 1918, rodičia: Michal Bordács, Terézia Lassú, manželka: Juliana Gábrisová, matr. záznam z 25.02.1926.

Csaszny, János: vek: 41 r., r. kat., desiatnik – bez upresnenia, zomrel na týfus 7.11.1915, Katta-Kurgan, Turkestan, rodičia: Elek Csaszny, neb. Mária Sípos, manželka: Mária Szlovák, matr. záznam z 26.05.1920.

Csecskán, Ferenc: robotník, vek: 20 r., r. kat., 13. honv. peší pl. – desiatnik, padol 10.03.1916, matr. záznam z 28.03.1917.

Csizmadia, Gyula: roľník, vek: 25 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., padol 22.09.1914, rodičia: Gáspár Csizmadia, Rozália Csaszny, matr. záznam z 25.06.1915.

Csizmazia, Imre: roľník, vek: 27 r., r. kat., 72. c. k. peší pl. – slobodník, strelné poranenie, zomrel 21.07.1915, Ľvov – Halič, matr. záznam z 28.03.1917.

Csizmazia, Edmund: mlynár a strojník, nar. 15.03.1878, r. kat., 13. honv. peší pl. – rotný bubeník, nezvestný na ruskom fronte od októbra 1914, vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.10.1916, rodičia: Ján Csizmazia, Mária Keszliová, matr. záznam z 15.03.1928.

Csutora, Márton: roľník, vek: 21 r., r. kat., 13. honv. peší pl. – slobodník, zomrel 29.08.1914, rodičia: István Csutora, Mária Cseresznyés, matr. záznam z 23.12.1915.

Dömötör, Dénes: nádenník, vek: 18 r., náb. neuvedené, 13. honv. peší pl., padol 23.10.1915, Halič, matr. záznam z 28.03.1917.

Emberszky, József: roľník, vek: 20 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol 8.07.1916, Jakobeny – Bukovina, rodičia: István Emberszky, Katalin Koller, matr. záznam z 2.10.1917.

Fekete, Lajos: murár, vek: 22 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., padol 21.09.1914, Jagodina – Srbsko, matr. záznam z 27.04.1916.

Füzesi Orepka, János: roľník, vek: 26 r., r. kat., 13. honv. peší pl. – slobodník, padol 8.12.1914, Ivangorod – Rusko, rodičia: Mihály Füzesi Orepka, Anna Pomsár, matr. záznam z 23.12.1915.

Fülöp, Nándor: nádenník, vek: 31 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., padol 31. 03. 1915, Luck – Rusko, rodičia: János Fülöp, Terézia Zatlukal, matr. záznam z 19.12.1918.

Gabriel, Sándor: vek: 28 r., r. kat., pešiak – bez upresnenia, zomrel 27.09.1914 na dyzentériu, Písek – Čechy, matr. záznam z 28.03.1917.

Gabrihel, Jozef: hospodársky sluha, nar. 13.09.1876 v Trnave, domovská príslušnosť v Senci, r. kat., 13. honv. peší pl., nezvestný na ruskom fronte od 26.10.1914, vyhlásený za mŕtveho dňom: 26.10.1916, rodičia: Juraj Gabrihel, Angeša Matyusová, manželka: Veronika Rókaová, matr. záznam z 27.08.1927.

Gáspár, Vincenc: robotník, nar. 21.01.1893, r. kat., 72. c. k. peší pl., nezvestný na ruskom fronte od 5.03.1917, vyhlásený za mŕtveho dňom: 5.03.1919, rodičia: Ľudevít Gáspár, Alžbeta Razimáková, matr. záznam z 27.08.1927.

Gulyás, Peter: robotník, vek: cca. 33 r., r. kat., bydlisko: Petržalka, domovská príslušnosť: Senec, 13. honv. peší pl., nezvestný na ruskom fronte od januára 1915, vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.01.1917, rodičia: Anton Gulyás, Katarína Zsigóová, matr. záznam zo 4.09.1929.

Hegyi, Štefan: roľník, vek: cca. 24 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 6.06.1917, rodičia: Štefan Hegyi, Terézia Rákócziová, matr. záznam zo 14.11.1926.

Hoboth, Ferenc: roľník, vek: 38 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol 14.10.1914, Halič, rodičia: János Hoboth, Julianna Csizmadia, matr. záznam z 22.05.1916.

Hubacskó, Sándor: nádenník, vek: 24 r., r. kat., 7. honv. husársky pl., padol 17.08.1914 - „severný front", rodičia: Sándor Hubacskó, Anna Neszméry, matr. záznam zo 14.4.1915.

Hubácsko, Alexander: nádenník, nar. 5.03.1893, r. kat., 19. c. k. poľný strelecký prápor, neznáme bojisko, nezvestný od júla 1915, vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.07.1917, rodičia: František Hubácsko, Františka Horváthová, matr. záznam z 27.08.1927.

Jánó, Július: robotník, nar. 22.09.1881, r. kat., 18. honv. peší pl., nezvestný na ruskom fronte od 18.01.1915, vyhlásený za mŕtveho dňom: 18.01.1917, rodičia: neb. Štefan Jánó, Mária Dönötörová, matr. záznam z 22.12.1927.

Jánošík, Karol: kočiš, nar. 6.10.1887, príslušný do Senca, bydlisko v Hrubej Borši, r. kat., 5. honv. husársky pluk, nezvestný na ruskom fronte od 20.03.1917, vyhlásený za mŕtveho dňom: 20.03.1919, rodičia: Jozef Jánošík, Mária Slováková, matr. záznam z 22.03.1928.

Juhász, Mihály: obuvník, vek: 28 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., padol 23.10.1914, Brzesce – Halič, matr. záznam zo 6.05.1915.

Katona, Ladislav: nádenník, vek: cca. 40 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.12.1917, matr. záznam z 9.09.1915.

Kaufmann, Ede: obchodník na cestách, vek: 27 r., žid., 72. c. k. peší pl., padol 18.11.1914, Jangrod – Rusko, matr. záznam zo 6.05.1915.

Kovalovszky, János: nádenník, vek: 21 r., 40. c. k. peší pl., padol 14.05.1917, matr. záznam zo 14.05.1918.

Krupán, Antal: vek: 36 r., 13. honv. peší pl., padol 5.01.1915, rodičia: Lőrinc Krupán, Katalin Bordács, matr. záznam zo 7.03.1918.

Kurucz, Ján: hudobník, vek: 24 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.08.1917, rodičia: Ján Kurucz, Agneša Bittó, matr. záznam zo 6.06.1925.

Kvál, János: vek: 28 r., r. kat., vojak – bez upresnenia, zomrel v r. 1917 samovražda utopením, Senec, rodičia: Antal Kvál, Viktória Szecskás, matr. záznam z 29.03.1917.

Lukacsovics, János: vek: 30 r., r. kat., pešiak – bez upresnenia, padol 7.10.1916 (výbuch granátu), Doberdo – taliansky front, rodičia: neb. János Lukacsovics, neb. Zsófia Valkó, manželka: Klára Chnupp, matr. záznam z 2.09.1921.

Luksz, Samuel: prepravca, vek: 35 r., žid., 13. honv. peší pl., zomrel v ruskom zajateckom tábore 16.07.1915, rodičia: József Luksz, Emília Rosenfeld, matr. záznam z 2.10.1917.

Marko, Viliam: stolársky pomocník, vek: 22 r., ev. a.v., vyhlásený za mŕtveho dňom: 20.10.1920, rodičia: Štefan Marko, Kristína Fussková, matr. záznam zo 14.11.1926.

Mészáros, Dionýz: strojný zámočník, nar. 7.10.1893, r. kat., 13. honv. peší pl., nezvestný na ruskom fronte od 16.01.1915, vyhlásený za mŕtveho dňom: 16.01.1916, rodičia: Július Mészáros, Apolónia Petrovičová, matr. záznam z 27.08.1927.

Michalek, Jozef: robotník, nar. 21.09.1888, r. kat., 72. c. k. peší pl., nezvestný na ruskom fronte od r. 1915, vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.12.1917, rodičia: Anton Michalek, Magdaléna Slezáková, matr. záznam z 27.08.1927.

Mókos, Martin: obchodný sluha, nar. 15.11.1886, r. kat., bydlisko: Budapešť, domovská príslušnosť: Senec, nezvestný na ruskom fronte od r. 1917, vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.08.1919, rodičia: Štefan Mókos, Františka Molnárová, matr. záznam z 27.08.1927.

Molnár, Ferenc: vek: 40 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol na severnom fronte (bez upresnenia) 23.08.1915, rodičia: János Molnár, Terézia Vukovics, matr. záznam z 31.12.1917.

Molnár, Kálmán: vek: 28 r., r. kat., 4. honv. peší pl. - kapitán, zomrel v dôsledku strelného poranenia 16.09.1915, Monte San Michele – taliansky front, rodičia: neb. Sándor Molnár, Anna Ürge, matr. záznam z 23.09.1918.

Nagy, Lajos: roľník, vek: 30 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol 23.06.1916, Zaturcy – ruský front, rodičia: János Nagy, Viktória Szabó.

Ositschenko, Mojsej: vek: 27, ruského pôvodu (Batisowka), ruský zajatec, zomrel 1.07.1917 o 19.00 hod. na pľúcny edém v Senci, otec: Šaveljev Ositschenko, matr. záznam z 23.09.1918.

Pintér, Filip: robotník, vek: 37 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.05.1919, matka: Terézia Pintérová, matr. záznam z 25.02.1928.

Polák, František: holič – pomocník, vek: 24 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 21.06.1918, rodičia: Štefan Polák, Mária Sedláková, matr. záznam z 22.04.1926.

Pomsahár, Imrich: roľník, vek: 50 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 7.03.1917, rodičia: Imrich Pomsahár, Alžbeta Tóthová, manželka: neb. Františka Csizmaziová, matr. záznam z 26.05.1926.

Pomsahár, Ján: robotník, nar. 8.06.1879, r. kat., 13. honv. peší pl., nezvestný na ruskom fronte od 18.09.1915, vyhlásený za mŕtveho dňom: 16.09.1917, rodičia: Martin Pomsahár, Katarína Suslaová, manželka: Júlia Bartalosová, matr. záznam z 27.08.1927.

Pomsár (Pomsahár), Ján: nar. 23.11.1872, r. kat., 13. honv. peší pl., ruský front –

nezvestný od roku 1914, vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.12.1916, rodičia: Ján Pomsár, Terézia Csizmaziová, manželka: Anna Csizmaziová.

Poór, Július: záhradkár – pomocník, vek: 32 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., padol 3.07.1915, Bruchowice – Halič, rodičia: Ján Poór, Terézia Bordácsová, manželka: Alžbeta Kovácsová, matr. záznam z 2.05.1927.

Quasztler, Lipót: úradník, vek: 33 r., náb. neuvedené, 90. c. k. peší pl., padol 2.07.1916, Zasterba – ruský front, matr. záznam z 23.07.1916.

Quasztler, Bernát: vek: 39 r., žid., 2. c. k. peší pluk, zomrel v Plzni 4.02.1917, matr. záznam zo 17.06.1918.

Rex, Izak (Ignác): obchodník, vek: cca. 46 r., žid., 13. honv. peší pl., nezvestný na talianskom fronte od októbra 1918, vyhlásený za mŕtveho dňom: 31.10.1920, rodičia: Martin Rex, Júlia Lázárová, manželka: Johana Goldsteinová, matr. záznam z 9.09.1925.

Röth, Ján: obuvník, vek: cca. 41 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 4.12.1919, rodičia: Ambrus Röth, Anna Bartonová, manželka: Juliana Fülöpová, matr. záznam z 13.11.1926.

Simonics, Michal: krajčír, vek: 28 r., r. kat., 13. honv. peší pl. – slobodník, padol 9.09.1914, Lublina – ruský front, rodičia: Ján Simonics, Rozália Petrovinová, matr. záznam z 8.03.1928.

Sipka, János: vek: 30 r., r. kat., 5. c. k. husársky pluk, padol 18.03.1918, Soranzen – taliansky front, matr. záznam z 20.11.1918.

Sipos, János: roľník, vek: 38 r., r. kat., 13. honv. peší pl., zomrel v Prešporku (Bratislave) 18.05.1916, rodičia: István Sipos, Erzsébet Klokner (Glockner), manželka: Terézia Budai, matr. záznam z 31.12.1917.

Steiner, Jakab: vek: 35 r., žid., 13. honv. peší pl., padol 15.03.1915, rodičia: Lipót Steiner, Rozália Schener, manželka: Cecília Steiner, matr. záznam z 23.12.1915.

Svrcsics, Ľudevít**:** robotník, vek: cca. 26 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 23.09.1916, rodičia: Martin Svrcsics, Mária Lusiczová, manželka: Terézia Csaszná, matr. záznam z 13. 11.1926.

Szabó, Sándor: nádenník, vek: 24 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., padol 7.10.1914, Zbydniów – Halič, matr. záznam z 25.07.1915.

Szabó, Titus: roľník, vek: 32 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol 6.01.1916, Toporoutz – Bukovina, matr. záznam z 28.03.1917.

Szabó, István: vek: 29 r., r. kat., vojak **–** bez upresnenia, zomrel na týfus 30.06.1915, Katta-Kurgan, Turkestan, rodičia: István Szabó, Franciska Jánó, manželka: Katalin Simonics, matr. záznam zo 4.06.1920.

Szabó, Dezider: pomocný murár, neskôr železničiar, nar. 23.05.1885, 13. honv. peší pl., zomrel na týfus v ruskom zajatí v auguste 1915, Trojeck – Taškent, rodičia: Ľudovít Szabó, Františka Rumszkyová, manželka: Gizela Szabová.

Szabó, František: roľník, vek: cca. 19 r., r. kat., 62. c. k. peší pl., zomrel v zajateckej nemocnici 30.12.1917, Codogno – Taliansko, rodičia: Štefan Szabó, Františka Jánóová, matr. záznam z 20.01.1927.

Szalay, István: roľník, vek: 40 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol 23.06.1916, Zaturcy – ruský front, rodičia: Ferenc Szalay, Éva Sipeki, matr. záznam z 21.05.1917.

Sztodolka, Michal: nádenník, vek: cca. 46 r., r. kat., vyhlásený za mŕtveho dňom: 28.08.1918, rodičia: Michal Sztodolka, Rozália Tobiásová, manželka: Rozália Pomsaháro-vá, matr. záznam z 10.07.1925.

Šušla, Ľudevít: nádenník, nar. 11.06.1893, r. kat.,7. honvédsky husársky pluk, nezvestný na ruskom fronte od 14.07.1916,vyhlásený za mŕtveho dňom: 14.07.1918, rodičia: Michal Šušla, Katarína Vykopalová, matr. záznam z 27.08.1927.

Takács, Gyula: roľník, vek: 22 r., r. kat., 19. c. k. poľný strelecký prápor, zomrel 30.05.1915, Halič, rodičia: József Lajos Takács, Erzsébet Pomsár, matr. záznam z 26.02.1916.

Tóth, István: roľník, vek: 21 r., r. kat., 7. honv. husársky pluk, zomrel v ruskom zajatí 5.11.1915, matr. záznam z 23.09.1918.

Tuhrmann – Leiser, H.: rakúsky občan, domovská prísl.: Batiotov – Grodek (Halič), vek: 33 r., žid., 34. Landwehr peší pl., zomrel 11.09.1915 - samovražda utopením, Senec, matr. záznam z 19.09.1915.

Urbanovics, János: železničný strážca, vek: 25 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., padol 26.09.1914, rodičia: neb. Antal Urbanovics, Terézia Horváth, matr. záznam 25.06.1915.

Vaczula, Alexander: roľník, vek: cca. 26 r., r. kat., 13. honv. peší pl., zomrel v zajatí, Archangelsk, Rusko, vyhlásený za mŕtveho dňom: 8.06.1917, Ján Vaczula, Alžbeta Vaczulová, matr. záznam z 8.03.1928.

Vajda, János: kočiš, vek: 24 r., r. kat., 72. c. k. peší pl., zomrel na choleru 5.07.1915, Ohlebowicze – Halič, matr. záznam z 28.03.1917.

Varga, Lajos: mlynár, vek: 21 r., r. kat., 26. c. k. poľný strelecký prápor, padol 25.08.1915, Doberdo – taliansky front, rodičia: Lajos Varga, Terézia Galovics, matr. záznam z 2.10.1917.

Vincze, Alexander: železničný kurič, nar. 22.03.1894, r. kat., 72. c. k. peší pl., nezvestný od 19.07.1915, vyhlásený za mŕtveho dňom: 19.07.1917, rodičia: Anton Vincze, Mária Hoksaová, matr. záznam z 27.08.1927.

Zajanos, Jenő: zámočník, vek: 17 r., r. kat., 13. honv. peší pl., padol 21.12.1914, matr. záznam z 23.12.1915.

PhDr. Elena Kurincová
Múzeum mesta Bratislavy

Bojiská a vojnová každodennosť 72. prešporského pešieho pluku

Prvá svetová vojna pripomínanie jej okrúhleho výročia prinieslo zvýšený záujem o riešenie kauzálnych príčin a dôsledkoch vojny. Na historických pracoviskách, v archívoch, galériách, v múzeách sa konal rad podujatí konferencií, seminárov, výstav a prezentácií publikácií s tematikou prvej svetovej vojny, pôsobenia légií, zo života zajatcov a v zázemí. Veľká téma vojny rezonuje popri odborných podujatiach aj v širokej verejnosti. Podiel na tom majú návraty k umeleckému (predovšetkým filmovému a televíznemu) spracovaniu literárnych predlôh. Veľká vojna sa stala nevyčerpateľným zdrojom malých a veľkých príbehov.[89] Múzea ako inštitúcie materiálnych prameňov pristúpili rovnako k interpretácií svojich zbierok dokumentujúcich prvú svetovú vojnu, rozširujú akvizície a prípadne ich sprístupňujú digitalizáciou. Prvá svetová vojna predstavuje udalosť, ktorá zásadným spôsobom zmenila nielen pomery v Európe ale aj v celom svete a stala miestom pamäti pre štáty, národy, rôzne skupiny ale aj jednotlivcov. Ako globálny stret ideológií vojna vytvorila priestor na psychologické a propagandistické spracovanie vojakov ale aj obyčajných ľudí. Predmetom témy príspevku bude analýza a interpretovanie fotografického a textového albumu 72. prešporského pešieho pluku zo zbierok Múzea mesta Bratislavy (ďalej MMB). Popri autentických fotografických záberov z bojov a vojnovej každodennosti, faktografických údajov je aj nositeľom výrazných propagandistických významov.[90]

História 72. prešporského pešieho pluku (1873 – 1918)

Pluk vznikol l. februára 1860 z 2. a 3. práporu pešieho pluku IR Nr. 4 a z 2. práporu pešieho pluku IR Nr. 23 v Komárne. Bol súčasťou pechoty spoločnej cisársko-kráľovskej armády. V roku 1873 bol dislokovaný do Prešporka. Sídlom štábu pluku ako aj obvodného doplňovacieho veliteľstva bol Prešporok. Podliehal V. armádnemu zboru so sídlom v Prešporku (14. pešia divízia, 27. pešia brigáda). Pluk bol doplňovaný najmä z Prešporskej a západnej časti Nitrianskej župy. 72. peší pluk v roku 1890 tvorili štyri prápory 1., 2., 3., 4. dislokované v Prešporku. V roku vojny 1914 bol 2. prápor umiestnený v Teodo dnes Tivat (Čierna hora). Národnostné zloženie pluku v prvom roku vojny 1914 tvorilo 51 % Slovákov, 28 % Maďarov, 20 % Nemcov a 1 % nezaradených. Koncom vojny sa počet Slovákov zvýšil

89 Pozri napr, reflexiu: VRÁBEL Ferdinand. Prvá svetová vojna ako fenomén obnovujúcej sa historickej pamäti. In: Vojenská história, 16, 2012, č. 4, s. 108 -123.

90 Propaganda predstavovala za prvej svetovej vojny prepracovaný a inštitucionalizovaný systém. Album: I. R. 72 Kriegsalbum des k.u.k. Infanterieregiments Freiherr von David Nr. 72. Pozsony 1916. Evid.č. Fo 3176.

na 65 %. Približný počet vojakov v pešom pluku s troma prápormi na začiatku vojny (bez guľometného oddielu) bol 3400 jedincov, 140 koní a 44 povozov. So štyrmi prápormi mal pluk 4500 vojakov, 180 koní a 57 povozov. Farba uniforiem pluku bola svetlomodrá a žlté gombíky. Po vypuknutí vojny sa zaviedla „poľná šedá" a pôvodné farby sa zachovali na záklopkách goliera.[91]

Meno pluku[92]

Infanterieregiment Freiherr Ramming Nr. 72	1860 – 1876
Infanterieregiment Freiherr Dormus Nr. 72	1876 – 1890
Infanterieregiment Freiherr David Nr. 72	1890 – 1915
Infanterieregiment Nr. 72	1916 – 1918

Majitelia, držitelia

1. Poľný maršál Wilhelm slobodný pán von Ramming von Riedkirchen (1860 – 1876)
2. Poľný maršál Josef slobodný pán Dormus von Kilianshausen (1876 – 1890)
3. Generál pechoty Emil David slobodný pán von Rhonfeld (1890 – 1918)

Velitelia

plukovník	Ernst Wossala	8 – 10/1914
plukovník	Karl Rehwald	10/1914 – 6/1916
plukovník	Emil von Krammer	7/1916 – 11/1918

Prešporok a 72. peší prešporský pluk

Prešporok predstavoval po prestavbe branných síl (1883) monarchie v období dualizmu a hlavne po vydaní nových branných zákonov (1912) významné vojensko-administratívne centrum. Sídlilo tu veliteľstvo V. armádneho zboru.[93] Vzťah mesta a armády obsahoval v sebe širokú škálu interaktívneho pôsobenia: od pobytu posádok, výstavby kasární, zásobovania vojakov, čo prinášalo hospodárske zvýhodnenia až po dosah na spoločenský a kultúrny život v meste. Zahrňujeme sem aktivity dôstojníckych kádrov

91 DANGL,Vojtech. Organizačný vývoj rakúsko-uhorskej pechoty. In: Vojenská história, 3, 1999, č.4, s. 3-28; HRONSKÝ, Marián. K národnostnej otázke v rakúsko-uhorskej armáde za prvej svetovej vojny (zastúpenie Slovákov v jednotkách pechoty a jazdectva v roku 1918). In: Vojenská história, 4, 2000, s. 14-35. K dejinám regimentu pozri TRENKHEIM, V. Geschichte des Inf,- Rgmts. Freiherr von David No. 72. Wien 1904. Ďalej internetovú stránku HORVÁT, Peter. Geschichte – K.u.k. Infanterieregiment 72.2000 [cit.2014-09-16] http:// k.u.k Infanteriereg. 72 Musik.de.to/geschichte -72er.html/

92 Schematizmus Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u.k. Heeres... Wien 1914 dostupné na internetovej stránke http:// ee.valka.cz./doc/img/1028.jpg 17.7.2014

93 DANGL, Vojtech. Bratislava ako posádkové mesto (1867 – 1914). In: Vojenská história, 17, 2013, č. 2, s. 6-28.

Tanečný poriadok z bálu jednoročných dobrovoľníkov 72. pešieho prešporského pluku, 1891. Foto: Ľ. Mišurová, MMB

v spolkoch, kasínach, ale predovšetkým ich účasť na spoločensko-kultúrnych aktivitách akými boli plesy a bály, (predovšetkým bály jednoročných dobrovoľníkov „dormusákov“).[94] Nezmazateľnú stopu v kultúrnom živote mesta zohrala predovšetkým vojenská kapela 72. pešieho pluku. Spolupracovala so spevokolmi napr. Cirkevným hudobným spevokolom pri Dóme sv. Martina na verejných vystúpeniach a koncertoch vážnej hudby. Popri repertoári vojenských plukových pochodov (najznámejšieho kapelníka Franza Scharocha [1864 – 1898] napr. Lymfjorský pochod, Pochod na nástup, Na rozchod) sa prezentovala na promenádnych koncertoch, záhradných slávnostiach napr. v Aucafé, kde spĺňala úlohu tanečného orchestra.[95]

94 PETROVICS, Silvia Mária. Rodina stotníka Jána Weidenhöfera – organizátora plesov jednoročných dobrovoľníkov „dormusákov“. In: Ročenka Woch, 1, 2013, č. 1, s. 52-60.

95 LENGOVÁ, Jana. Vojenská hudba a hudobný život Bratislavy v 19. storočí. In: Slovenská hudba,

Propagačná pohľadnica
72. pešieho prešporského pluku, 1914

Album má premyslenú dramaturgiu. Každú z piatich textových častí (v nemeckom jazyku) vyvažuje fotografická príloha. Celkovo sa nachádza v albume 125 fotografií. Textovej časti nie je možné priradiť autorstvo. V závere albumu sú uvedení len autori fotografií, všetci členovia 72. pešieho pluku a tlačiareň Freund v Prešporku. Album vyšiel v roku 1916.

Úvod/Zum Geleit

V úvodnej časti tvorcovia vysvetľujú dôvody tvorby albumu. Usilujú sa o dva a štvrť ročné zhodnotenie prípravy a pôsobnosti 72. pešieho pluku na fronte (august 1914 – október 1916). V texte sú tú obsiahnuté silné ideologické klišé o ľudovej vojne, o formovaní nového poriadku z krvi a železa. Ťažisko zhodnotenia bojov sa zameriava len na úspešné leto 1915 v Haliči, ktorého cieľom bolo „vyhnanie nepriateľa z posvätnej vlasti." Realisticky hodnotia, že nejde o kroniku, teda kontinuálne zachytenie udalostí, pretože to v bojových podmienkach ani nebolo možné. Prezentovanie formou albumu prežitých „krásnych a ťažkých časov" je určené členom regimentu na spomínanie ale aj širšej verejnosti.

Pred pochodom – Činnosť náhradného batalióna/
Vor dem Ausmarsch – Die Arbeit des Ersatzbataillons

Druhá časť opisuje horúčkovité aktivity 72. pešieho pluku pred odchodom na front, v hektických augustových dňoch v Prešporku, účasť na bohoslužbách v Dóme a prísaha na zástavu s nápisom Sie führe Euch zum Sieg. V čase už aktuálnych bojov pluku pod vedením Ernesta Wossalu v ruskom Poľku popisuje prácu technických oddielov záložných práporov. Pešie pluky sa skladali z poľných útvarov tz. jednotiek určených na bojové účely a z náhradných (záložných) útvarov a práporov, ktoré v čase vojny doplňovali vojnový stav. Velil im plukovník Desiderius von Póka. Išlo napr. o telegrafné a poštové kurzy, oddiely lesných robotníkov, stavby stanov ale aj a iné. V meste prebiehal výcvik

19, 1993, č. 3-4, s. 458-477.

a príprava nových pochodových práporov (Marschbatallione) a formovali sa guľometné oddiely. Zodpovedá tomu aj zostava reprezentačných fotografií: veliteľov Ernsta Wossalu, Desideriusa von Póku, majiteľa pluku generála pechoty Emila Davida von Rhonfeld, ako aj slávnostné defilé a prísahy na dvore Špitálskych kasárni, vyprevádzanie vojakov na front vojenskou honorabilitou ale aj fotografie zachytávajúce prácu špecializovaných oddielov.

Plukovník Ernst Wossala, veliteľ 72. pešieho prešporského pluku, august – október 1914. Foto: Ľ. Mišurová, MMB

V ruskom Poľsku a v Haliči /In Russich-Polen und in Galizien

Opisuje sa už priamo zapojenie „Modrých z Prešporka (Blauen von Pozsony)" do bojov na fronte v 1. armáde generála Viktora Dankla s dôrazom na úspešnú bitku pri Rudniku (na rieke San Poľsko) 21. – 28. augusta. v rámci 14. divízie na severnom krídle haličského úseku východného frontu proti 4. ruskej armáde. Veliteľa E. Wossalu hrialo pri srdci, keď videl zbierať plody, ktoré zasiali v mieri („teda bojovať a zomierať svojich mužov"). Pluk získal pod jeho vedením 117 medailí. Vložená je časť zápisov z denníka kapitána Karla Raddu z 28. augusta o dobýjaní kóty 212 v smere na Rechów, Osmolice, Pietrowice (dnes Lubelské vojvodstvo, Poľsko). Emotívne opisuje bojové postavenie Rusov. Ráno po bitke pri panskom dome v Strzyzowiciach (Lubelské vojvodstvo) sa členovia 72. pluku trojjazyčne (nemecky, maďarsky a slovensky) zvolávali do ďalšieho boja. V druhej polovici septembra sa pluk stiahol a zaujal obranné postavenie severne od Tarnówa (Poľsko) na rieke Nide. Krátkymi ofenzívnymi bojmi 9. - 11. októbra pri rieke San sa pluk usiloval dostať cez Sandomierz (Poľsko) na ruské územie. Po neúspechoch rakúsko-uhorskej armády pri Iwangorode (dnes Rusko) a Helenówe (Lubelské vojvodstvo, Poľsko) v novembri 1914 sa front stiahol za rieku Dunajec a Nidu. Pluk bol začlenený do obranného pásma pri Krakove. Spomínajú sa menšie úspechy v boji proti ruskej garde pri Jangrote a Olkusze (obce v Malopoľskom vojvodstve, Poľsko), ofenzívne boje smerom na Miechowe (obec v Malopoľskom vojvodstve, Poľsko) a bolestivé spomienky mali vojaci pluku na bitku pred Vianocami v Sczytnikle (Štítnikoch). Dobré spomienky zostali vojakom na odrazenie útoku a vytvorenie oporného bodu v Czarkówe pred Novým rokom 1915 (lokalita v Sliezskom vojvodstve, Poľsko). Prakticky sa dostali na hranicu frontovej línie. Zostava fotografií k tejto

Augustín Schweighofer (1878 – 1929) vojak 72. pešieho prešporského pluku v plnej poľnej, 1914. Foto: Ľ. Mišurová, MMB

časti mapuje popri zobrazení vojenských pochodov cez rieku Nid, na Miechówe, rozdávanie proklamácie pri meste Frampol (mesto v Lubelskom vojvodstve, Poľsko), fotografiu plukovníka veliteľa E. Wossalu počas bitky pri Lubline, bojové postavenie delostrelectva pri Czarkówe, aj stretnutia s civilistami v Haliči, ubytovanie vojakov v synagóge Bilgoraj (Lubelské vojvodstvo, Poľsko) a zábery vojenskej každodennosti ako je hygiena, práca sanitárov, poľná omša ale aj hromadný hrob vojakov 72. pešieho pluku pri Czarkówe.[96]

Karpatská stráž/Die Karpathenwacht

Štvrtá časť popisuje ťažké boje v Karpatoch koncom roka 1914 až apríl 1915. Je to obdobie karpatskej ofenzívy ruských vojsk, ktoré útočili na celom frontovom úseku na priesmyky v Karpatoch. Boj pre vojakov 72. pešieho pluku sa zmenil na martýrium. Bojovalo sa nielen proti nepriateľovi ale hlavne proti krutej prírode – zima, hory, mráz, hmla. Ruské jednotky pod vedením generála Brusilova prešli za karpatské priesmyky a vstúpili na uhorskú rovinu (dnešné územie Slovenska). „Die Pozsonyer Kinder" sa doviezli 5. marca vlakom z ruského Poľska cez Košice a Humenné na frontovú líniu. Dostali sa do údernej skupiny pod velením generála kavalérie Karola Tersztyánszkeho (1854 – 1921) a zúčastnili sa neúspešného oslobodenia pevnosti Przemysl (22. marca 1915). Konkrétne bojovali 11. – 20. marca pri lokalite Radziejow. Defenzívnym bojom velil plukovník Karl Rehwald, ktorý prebral velenie od plukovníka Ernsta Wossalu v októbri 1914 pri Jangrote. Po reorganizácii rakúsko-uhorskej armády jednotky 14. pešej divízie a teda aj 72. peší pluk boli včlenené do 2. armády pod velením generála jazdectva Eduarda Böhm-Ermolliho. Podľa potreby boli nasadzovaní na celom dlhom úseku frontu medzi Medzilaborcami a Uzsokom (dedina v zakarpatskej oblasti Ukrajiny). Sami vojaci cítili, že zákopová vojna otestovala ich možnosti a schopnosti. Pochopili, že boj v ruskom Poľsku

96 HRONSKÝ, Marián – KRIVÁ, Anna – ČAPLOVIČ. Miloslav. Vojenské dejiny Slovenska. IV. 1914 – 1939. Bratislava 1996, s. 29-30; HRONSKÝ, Marián. Priebeh bojov na území Slovenska a Slováci v rakúsko-uhorskej armáde za prvej svetovej vojny pozri internetovú stránku www.velkavojna.sk/downloads.php?cat_id=3&file_id=2 11 092014; SLEPCOV, Igor. Z história karpatskej ofenzívy ruských vojsk v rokoch 1914 – 1915. In: Vojenská história, 4, 2000, č. 2, s. 3-13.

Nástup vojakov pluku v poľskom Rusku na rieke Nida, október 1914.
Foto: Ľ. Mišurová, MMB

bol len začiatkom, prípravou ozajstného boja. Až boj v Karpatoch vyniesol našich chlapcov až „do výšin a nad hlavami sa im zjavila svätožiara" (nehovoria prezieravo o stratách ale o zajatí 600 nepriateľov). Venujú sa zachyteniu konkrétnejších menších vojenských úspechov: 21. a 22. marca to bol boj severne od dediny Vyšná Jablonky (okres Humenné), 8. až 14. apríla boj východne od Nagypolány (zaniknutá obec Veľká Poľana v Zemplíne), 7. mája víťazstvo pri vrchu Skura východne od Telepócz (dnes Osadné na Zemplíne). Fotografické zobrazenie sa spája s pobytom a prechodom vojakov v Zemplíne cez priesmyk Ruské (Oroszruszka), ale aj napr. zachytením zhromažďovania ruských zajatcov na Cizne (Cisna, obec v Podkarpatskom vojvodstve, Poľsko).[97]

Na stope Rusom/Auf den Spuren der Russen

Piata časť textovo pojednáva časovo o rozsiahlom období od mája 1915 až do októbra 1916. Prirodzene v úvode je odkaz na úspešnú prielomovú bojovú operáciu v priestore Gorlic 2. mája 1915 pod vedením 11. armády generála Augusta Mackensena a 4. rakúsko-uhorskej armády a za požitia povestných 1500 ks kanónov, z ktorých svet bol „užasnutý".

97 Vojenské dejiny..., c. d., s. 31.

Očkovanie vojakov v zákopoch, 1916. Foto: Ľ. Mišurová, MMB

Podrobne mapuje chronologicky a lokálne pohyb pluku na frontoch východnej Haliče a západnej Ukrajiny. 72. peší pluk vypochodoval zo svojich pozícií v Karpatoch 12. mája smerom na sever, 22. mája sa zúčastnil bojov v bažinách pri Wielkem Bloto (Veľké Blato pri Dnestri). Rusi postupne stratili Halič (3. júna padol Przemyśl, 22. júna Ľvov, 30. júna Lublin, 1. augusta Chelm). Od júna bola pešia divízia včlenená do spoločnej nemecko-rakúskej tzv. južnej armády generála Alexandra von Linsingen (1850 – 1935). Pluk si poznačil prenasledovanie nepriateľa pri lokalite Chlebowice Wielke (24. jún, dnes Ukrajina), útočil na vyvýšeninu kótu 383, kde boli opevnení Rusi, prenasledoval nepriateľa až k Lany (?), zajal 1500 zajatcov. Vojaci postupovali a obsadili vyvýšeninu Swircz (?) (27. júna) a pozície severne od lokality Chlebowice – Swierskie (Ukrajina), 28. júna sa dostali do priestoru k rieke Gnilá Lipa. 29. júna až 1. júla obliehali a dobyli lokalitu Meriszów (?), potom 3. júla vyvýšeninu Szastawki pri Brzuchowiciach (dnes Ukrajina). Pri pochode do priestoru v okolí rieky Zlotá Lipa (ľavý prítok Dnestru) vypukla epidémia cholery a tu sa zdržali mesiac. V dňoch 25. – 27. augusta obliehali Czymierzynce (?), 7. septembra Sereth (mesto aj rieka, prítok Dnestra, Ukrajina). Dlhodobú pozíciu si udržali od 12. septembra do začiatku októbra pri Skale pod Skalów (rieke Stryj). Od polovice októbra 1915 bol pluk začlenený do prvého sledu na južnom okraji frontového úseku 2. armády juhozápadne od Gontowa.[98] Zima na prelome rokov 1915/16 bola pre vojakov dlhá a neúprosná a prežili ju v zákopoch. Toto viacmesačné obdobie podľa svojho vyjadrenia strávili sedením pri ohni, čítaním kníh a s myšlienkami na vlasť. V súvislosti s Brusilovou ofenzívou (4. jún – 30. september 1916) sa v texte všeobecne

Mínomet typu M 14 na ruskom fronte pri Zalosce, august 1916. Foto: Ľ. Mišurová, MMB

98 Tamže.

konkretizujú dve lokality bitky pri Lucku (7. jún, Volyň, Ukrajina) a obliehanie Založce (dnes Ukrajina). Veľmi rýchly postup ruských vojsk spôsobil, že rakúsko-uhorská armáda prišla o tisíce vojakov v tejto operácii. Informácie v texte o bojoch pluku sa skracujú, bližšie sa neidentifikujú lokality a vôbec sa nehovorí o stratách. Jednotka sa postupne presunula do oblasti pri Bródy (mesto na Ukrajine) a pridala sa k 14. divízii. Významný bojový stret pre pluk predstavovali lesné boje 5. až 12. augusta pri lokalite Trosczianec (sumská Ukrajina). V texte je vložený poetický popis bitky pri Trosczianecu od kapitána Karla Radda. Popisuje nevľúdne počasie, opustené domy, delostreleckú paľbu, ktorá evokuje danteovské peklo. 16. augusta dostali rozkaz na ústup a naposledy čelili piatim útokom pri Harbuczówe (lokalita neďaleko Zborova, Ukrajina). Pod novým velením plukovníka Emila von Krammera (veliteľom regimentu od 12. júla 1916) dostal 72. peší pluk 18. augusta na oslavu dňa narodenín cisára pochvalu. Posledné bližšie nešpecifikované lokálne boje zažívali vojaci pluku v čase 16. augusta až 23. septembra v pekle bubnovej paľby a v brutálnych bojoch muža proti mužovi. Text sa uzatvára slovami Überall werden wir siegen. Do textu sa už nedostala správa, že úplne vyčerpaná 14. pešia divízia, ktorej súčasťou bol 72. peší pluk, bola koncom októbra stiahnutá v priestore Zloczówa (dnes Zoločev, Ukrajina) a prešla do zálohy 5. armády generála Svetozára Boroeviča a v novembri bola presunutá na taliansky front.[99] Zaujímavé je, že sa v texte už nekonkretizujú boje pri Gontowe, Renówe. K tejto časti je pripojená

Mapa bojov na východnom fronte, južná časť 16. - 23. október 1916. SNM-Historické múzeum

99 HRONSKÝ, Marián. Priebeh..., c. d.

najpodrobnejšia zostava fotografií. Ide napr. o zachytenie bojových postavení pri Gontowe a v zákopoch pri Ditkowciach, ale aj o zobrazenie zbraní, napr. mínometu pri Založce. Zaujímavé sú aj zábery špecializovaných vojenských činností a zariadení ako práca opravárov – sedlárov pri Renówe, poľná pošta v Nowosiólke, vypúšťanie pozorovacích balónov, ale aj oblasť starostlivosti o ranených – lekárska vizita, divízia sanitnej dielne v Renówe, prenos ranených, očkovanie, odvšivovanie. Vojnovú každodennosť a starostlivosť o duchovný rozmer života zase zachytávajú zábery na ubytovanie, dôstojníkov, zábavu v kasíne, cestovnú vojenskú kuchyňu, rozdeľovanie jedla, prípadne sviatočné večery na fronte a tzv. čierne hodinky (pravdepodobne spomínanie na domov alebo agitácia)

Album nie je možné považovať za vyčerpávajúci prameň pre mapovanie pohybu vojakov 72. pešieho pluku na fronte. Samozrejme ho treba doplniť ostatnými, predovšetkým vojenskými správami, dobovou publicistikou a zachovanými denníkmi. Autorom išlo skôr o vytvorenie sebaobrazu so všetkými stereotypmi, ktoré to prináša. Potlačovali vlastné neúspechy, zamlčovali údaje o zabitých a zajatých vojakoch a vyzdvihovali menšie úspechy. V texte predovšetkým podčiarkovali emotívnymi slovami nadšenie a nasadenie vojakov pre boj. Fotografie z každodennosti pôsobia optimisticky, aj keď v texte slovne expresívnymi výrazmi zachytávajú boj vo fotografickom obraze hrôzu vojny v pravom slova zmysle nenachádzame. Predpokladáme určitú štylizáciu pri vyhotovovaní fotografií. Autori albumu veľmi správne tematizovali boj v troch etapách, podľa toho, ako bol pluk zapojený na frontoch.

Prvá časť V ruskom Poľsku a Haliči je venovaná ich účasti na severnom krídle haličského úseku východného frontu. Druhá časť Karpatská stráž zase bojom v karpatských priesmykoch, a tretia časť Na stope Rusom bojom na južnom okraji frontového úseku 2. armády.

Doc. PhDr. Dana Bořutová, PhD.
Filozofická fakulta UK v Bratislave

Tvorba architekta D. S. Jurkoviča v kontexte Veľkej vojny

Jurkovičovo pôsobenie v čase Veľkej vojny bolo podmienené predovšetkým službou pri vojsku, ktorá ho zaviedla do prostredia západnej Haliče, kde sa zaoberal navrhovaním cintorínov pre vojakov padlých na miestach bojových zrážok medzi rakúsko-uhorskými a ruskými vojskami z rokov 1914/15. Do prostredia Bratislavského kraja mohol svoje stopy výraznejšie vtisnúť až po vojne, keď nadväzne na politické dôsledky vojny (predovšetkým vznik ČSR, vnímaný ako vytúžené oslobodenie jeho národa) presunul svoje pôsobisko z Brna do Bratislavy, kde sa aj s rodinou usadil, a kde žil a pracoval až do konca svojho života. Zámerom tohto príspevku je predstaviť činnosť architekta počas rokov zatienených udalosťami Veľkej vojny a pripomenúť konkrétne návrhy, diela aj ideové koncepty, ktoré sa formovali v rokoch vojny a tesne po nej a ktorými sa jeho tvorba riadila aj neskôr.

Do Bratislavy prišiel Jurkovič koncom roku 1918, aby tu pôsobil v úrade vládneho komisára na ochranu pamiatok na Slovensku (1919-22), popri tom sa však zaoberal aj vlastnými projektovými aktivitami: medzi nimi významné miesto zaujímali pomníky a sociálne projekty - témy od týchto prvých rokov predznamenávajúce krajné póly pre široký záber jeho činnosti v nasledujúcich dekádach.

Skutočnosť, že dôležitú časť Jurkovičových prvých významných projektov vytvorených na Slovensku krátko po vojne, predstavovali pamätníky, ktoré – ako architektonický typ – v jeho predvojnovej tvorbe fakticky absentovali, si však žiada aj spätný pohľad na roky vojny, kedy Jurkovič pôsobil v Oddelení pre stavbu vojnových cintorínov pri C. k. vojenskom veliteľstve v Krakove, ktorému podliehali bojiská na území západnej Haliče. Pretože práve tu sa Jurkovič v zrelom veku (v čase nástupu mal 48 rokov) stretol s novými úlohami a výzvami. Tento spätný pohľad je namieste o to skôr, že Jurkovičova „haličská skúsenosť" položila nespochybniteľný základ a východisko pre jeho neskoršiu koncepciu pamätníkovej tvorby (ktorú sformuloval v prvých rokoch po vojne a ďalej rozvíjal v priebehu medzivojnového obdobia, resp. v rokoch 2. svetovej vojny).

V Haliči

Oddelenie pre stavbu cintorínov pri c. k. vojenskom veliteľstve v Krakove (*Kriegsgräberabteilung beiK. u. K. Militärskomando Krakau*) bolo zriadené rakúskym ministerstvom vojny v roku 1915 ako súčasť opatrení, prijatých v reakcii na vojnové zrážky zimy 1914/15.[100] Malo preklenúť kompetenčné spory rozličných inštitúcií pri

100 Podrobnejšie o okolnostiach vojnových zrážok aj o činnosti Oddelenia pozri štúdie Dušana Kováča a Dany Bořutovej in : BOŘUTOVÁ, Dana (ed.) : *EHRUNG DER OPFER. Soldatenfriedhöfe des*

Halič, cintorín na Rotunde, foto modelu (Slovenský národný archív).

pochovávaní padlých vojakov, zabezpečiť primerané pietne uloženie ostatkov, ale tiež vyčistiť bojiská a vrátiť pôdu do užívania roľníkom. Oddelenie bolo dobre zorganizované[101] – malo premyslenú štruktúru a postupy práce, zamerané nielen na koncepčnú a projektovú prípravu, či na organizáciu činnosti v ateliéroch, dielňach aj v teréne, ale aj na dokumentáciu a propagáciu svojich aktivít.[102]

Architekten Dušan Jurkovič / CZEŚĆ POLEGŁYM. Cmentarze wojenne architekta Dušana Jurkoviča / A TRIBUTE TO THE VICTIMS. Military Cemetries of Architect Dušan Jurkovič / POCTA OBETIAM. Vojenské cintoríny architekta Dušana Jurkoviča. Katalóg výstavy v Múzeu sepulkrálnej kultúry v Kasseli 9. 8. – 19. 10. 2014. Bratislava : Spolok architektov Slovenska 2014 - ISBN 978-80-88757-83-2; resp. Odkaz vojnových rokov v monografii Bořutová, Dana : *Architekt Dušan Samuel Jurkovič*. Bratislava Slovart 2009, s. 159-193. ISBN 978-80-8085-665-6

101 Oddelenie malo špecializované zložky pre evidenciu hrobov, koncepčnú prácu, projektové ateliéry, skupinu geometrov na vymeriavanie a zakladanie cintorínov, skupiny pre dohľad pri realizáciách a príprave stavebného materiálu a prvkov, aj skupinu na získavanie finančných prostriedkov, celkove vyše 3000 pracovníkov, a pod jeho kompetenciu spadalo územie v rozlohe 10.000 km^2 rozdelené na desať okrskov.

102 Na jar a v lete roku 1916 krakovské veliteľstvo predstavilo návrhy vojenských cintorínov na výstavách v Krakove, Těšíne a v Berlíne. V rokoch 1916-18 vychádzal v Krakove časopis *Kriegergräber* s informáciami o postupe prác v oblasti podliehajúcej krakovskému veleniu. V roku 1918 vedúci oddelenia uverejnili publikáciu *Die Westgalizische-Heldengräber der Jahre des Weltkrieges 1914-1918 - von Major Rudolf Broch und Hauptmann Hans Hauptmann, mit 8 Kunstbei-*

Halič, cintorín Uscie Gorlickie (Slovenský národný archív)

Jurkovič uvítal službu v oddelení ako vykúpenie z depresie spôsobenej nútenou nečinnosťou doma[103] a ako výzvu nepochybne uvítal aj zameranie svojej tunajšej činnosti, ktorá bola pre neho nová (keďže dovtedy pomníky de facto neriešil) a ktorá si od neho vyžiadala podrobné štúdium klasického jazyka komemoratívnej architektúry.[104] Bolo to pre neho druhé zásadné stretnutie s klasikou (tým prvým bolo vyrovnávanie sa s klasickým konceptom v pozadí tvorby Wagnerových žiakov po roku 1900, hlavne

lagen und Vierfarbendruck, 404 Textbildern, Buchschmuck und vielen Karten - Herausgegeben von K. u. K. Militärskomando Krakau im Jahre des Weltkrieges 1918 – Druck und Geselschaft für Graphische Industrie, Wien VI.

103 JURKOVIČ, Dušan: *Úvod*. In:ŽÁKAVEC, František: *Dílo Dušana Jurkoviče – kus dějin československé architektury*. Praha 1929, S. XIV. – Z jehokorešpondencie tiež vyplýva, že mu na získaní miesta vo vojenskom ateliéri veľmi záležalo.

104 K tomu slúžili aj publikácie a vzorníky, predkladajúce variácie klasických i kresťanských symbolických foriem komemoratívnej architektúry – napr. THIELE, Th. G. – KÜSTHARDT, H. : *Meisterwerke alter Grabmalkunst, ein Vorbild für unsere Zeit*. Leipzig : Leipziger Verlagsanstalt, H. Bartholomäus, 1914, resp. publikácia obsahujúca návody na komponovanie pomníkov v krajine a návrhy od F. Barwiga, A.Hanaka, J.Hoffmanna, O. Strnada a ďalších významných umelcov – *Soldatengräber undKriegsdenkmale*. Hrsg. K. u. K. Gewerbeforderungsamte, Wien, Schroll 1915.

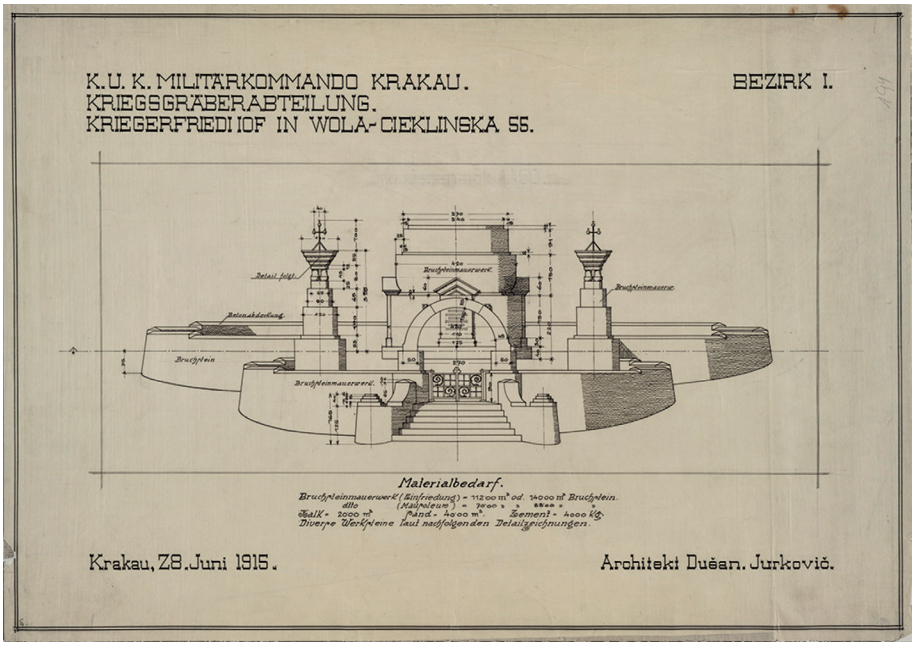
Halič, cintorín Regetów Wyzny (Slovenský národný archív)

prostredníctvom diela Josefa Hoffmanna, ktoré mu bolo blízke)[105]. Jeho ziskom bolo nielen hlboké porozumenie bohatému a mnohovrstevnatému jazyku symbolov pohrebnej a pamätníkovej architektúry, ale aj klasickej tradícii vlastný, na geometrii založený rád a vyváženosť. Zároveň sa Jurkovič, ako vtedy už zrelý a úspešný architekt, samozrejme, mojol opierať o vlastné skúsenosti ohľadne nadväznosti architektúry na krajinný reliéf, reflektovania lokálnej stavebnej tradície, či interpretácie duchovného obsahu a posvätného významu miesta (tu sa jeho krakovským zadaniam najviac približovali návrhy pre pútne miesto na Sv. Hostýne z roku 1903).

Z tvorivého spracovania týchto podnetov vzišiel Jurkovičov svojský prístup, predstavujúci syntézu klasického vokabulára a karpatskej tradície.[106] Klasický rád a geometricky pevne previazané osi určovali pôdorysné schémy cintorínov, osvedčené symboly klasickej pohrebnej architektúry boli motivickým východiskom dominantných prvkov, zároveň však špecifická štylizácia a zdrsnenie približuje vytríbené klasické formy drsnému rázu krajiny a formám lokálnej drevenej

105 Bližšie BOŘUTOVÁ, Dana: Jurkovičova Viedeň. *Ars* 2009/2, s. 239-256.

106 „... *dal jsem si přiděliti horský kraj od Gorlice přes jaslo* k Dukle ... *byl jsem potěšen svěřeným mi* úkolem *na pohraničních horách Slovenska, jejichž severní svahy spadajú do Haliče, jižní do župy* Šaryšské.“ - JURKOVIČ, Dušan: Vojenské hřbitovy válečné. *Styl* II (VII), 1921/22, č. 3-6, s. 23.

Halič, cintorín Wola Cieklinska, návrh 1916 (Slovenský národný archív)

architektúry. Pevným základom konceptu však bola idea : objekty cintorínov mali vyrozprávať príbehy, ktoré spojili osudy obetí s miestom ich posledného odpočinku. V tomto ohľade bola zvlášť dôležitá spätosť s krajinou, splývanie symbolických foriem pomníkov s prírodou ako prostriedok na vyjadrenie ľudského údelu i zdroj útechy a zmierenia.[107] Jeho stavby tak tlmočili atmosféru piety bez nadsadeného dramatizmu, pátosu a monumentality.

Výsledkom Jurkovičovej činnosti v Haliči bolo vyše 30 cintorínov,[108] ktoré si už v čase vzniku získali značnú publicitu a ocenenie.[109] Z hľadiska pôdorysných vzorcov

107 Možno to doložiť Jurkovičovými vlastnými slovami : „*V zrastaní s pôdou a zemou hľadal som večnú a nepomíňajúcu harmóniu i krásu, hoc len v dielach ľahko sa pomíňajúcich, ktoré však nechcely byť len módou dňa.*“– JURKOVIČ in: ŽÁKAVEC, 1929, s. XIV. – A konkrétnejšie: «*Několik hřbitovů jsem připojil k roubeným ohradám těchto kostelíků...*», napísal, inak však volil «*odlehlá* návrší, prudké svahy, *hlavně* však *místa, kde se nejprudší srážky vojsk odehrávaly...*» – JURKOVIČ, 1921/22, č. 3-6, s. 23.

108 Väčšina z nich sa projektovo viaže do roku 1916 – Jurkovič začal v oddelení pracovať začiatkom tohto roka. Projekty sa pripravovali v zimných mesiacoch, keď sa oteplilo, zahájili sa stavebné práce v teréne.

109 Ludvik MISKY, *Glos Naroda,* 27. 5. 1916 (hodnotí architekta slovami „utalentowany Slowak“, ktorého projekty predstavujú „rad originálnych myšlienok, plných prostoty a charakteru“); Siegfried WEYR, *Krakauer Zeitung*, 28. 5. 1916 (nedeľná príloha); Carl HEICKE, „Von galizischen Krie-

aj z hľadiska dominantných prvkov a motívov rozmanité a mnohotvárne riešenia zjednocoval princíp väzby dominantných prvkov v jednotlivých súboroch : Hlavnú os pôdorysného usporiadania, po každý raz odlišného,[110] akcentoval na vstupnej strane architektonizovaný motív brány s prístreškom a na protiľahlej strane ústredný pomník alebo kaplnka, prípadne sústava takýchto prvkov. Podľa ďalších charakteristických aspektov stvárnenia možno Jurkovičove haličské cintoríny rozčleniť do štyroch typologických skupín:

„posvätné miesta": Táto skupina zahrnuje cintoríny, ktorých ústredné pomníky predstavujú výrazne vertikálne objekty, evokujúce podobu dávnych obeliskov a zároveň podobu kaplniek či veží miestnych drevených kostolov. Základom bola myšlienka o posvätnosti zeme skropenej krvou, tvoriaca jedno z ideových východísk koncepcie oddelenia.[111] Príkladom sú cintoríny Rotunda, Grab 4, Konieczna-Beskidek, Gładyszow, Przełęcz Małastowska, Lużna-Pustki.

„v znamení kríža": Sem patria cintoríny, kde hlavný pomník má podobu monumentálneho kríža, tvarovo nadväzujúce na kríže z náhrobkov, pričom sa často uplatňujú formy spájané s ľudovou tradíciou. Takéto dominanty majú napríklad cintoríny Smerekowiec (kde hlavný kríž je zväčšenou verziou vrcholového kríža z kaplnky krížovej cesty na Sv. Hostýne), Wysowa, Grab 5, Długie.[112]

„miesta pokoja": Cintoríny, v ktorých teleso hlavného monumentu kulisovito vyrastalo z ohradného múru - celok tak vytváral dojem intimity, pokoja, tichej piety.[113] Príkladom sú cintoríny Regetów Wyżny, Desznica, Wirchne, Uście Gorlickie.

„v tóne klasiky": Veľká skupina cintorínov, rozvíjajúcich overené schémy, vzory a symboly, transformované v procese archaizujúcej štylizácie, ktorá ich zbližovala s prírodou a formami lokálnej stavebnej tradície. Príklady ako Woła Cieklińska, Krempna, Zmigrod, Magura, Blechnarka, Łysa Góra dokladajú účinné uplatnenie vytríbeného detailu v kontraste s drsným archetypickým tvarom.

---

gerfriedhöfen", *Die Gartenkunst* XXIX, 1916, Augustheft, s. 103-112.

110 Súhrnný nákres pôdorysov cintorínov a masových hrobov (1:400, 200x70 cm; SNA III-Z/3) ukazuje, že architekt často pracoval s pravidelnými, symetrickými, neraz až ornamentálnymi pôdorysnými schémami.

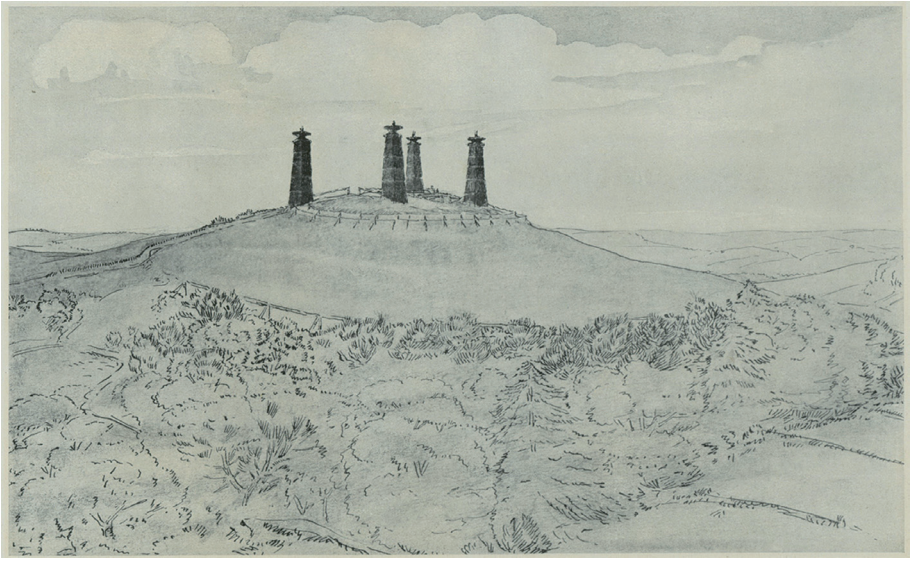
111 Mottom publikácie prezentujúcej výsledky práce oddelenia (pozri pozn. 113) boli slová z Exodu:" *Odlož si obuv, lebo miesto, na ktorom stojíš, je zem svätá!" / Leg deine Schuhe ab; denn der Ort, wo du stehst, ist heiliger Boden*" (3, 5).

112 „*...byl jsem rozhodnut zasadit svůj hřbitůvek do přirozených půvabů* a divokých krás karpatských *svahů, jak by ho tam byly vytvořily neviditelné ruce domácí lidové tradice...*» – JURKOVIČ, 1921/22, č. 3-6, s. 23.

113 „*Moje pomníky v Haliči boli koncipované vždy ako náboženské, pietne (cintorínske) objekty a pravý opak toho, čo sa žiadalo a moji kolegovia stavali – HeldenDenkmale, pomníky hrdinov. Staval som pomníky padlým.*" – Cit. podľa rukopisných spomienok Dušana Jurkoviča (Slovenský národný archív – ďalej len SNA, A4).

Poučenie z Haliče

Pôsobenie v Haliči otvorilo Jurkovičovi novú oblasť aktivity, ktorá sa pre neho stala natrvalo významnou : Jeho hlboký prienik do symboliky a zmyslu pamätníkovej architektúry (podľa Adolfa Loosa jedinej, čo si zaslúži označenie „umenie“) dokladá nielen fakt, že v Haliči v rýchlom slede vytvoril vyše troch desiatok projektov, v ktorých tradičné symboly

Náčrt smútočnej výzdoby Bradla pri príležitosti pohrebu M. R. Štefánika, 1919 (Slovenský národný archív)

a formy bravúrne pretavil do svojskej podoby, ale tiež to, že táto skúsenosť sa stala pevným základom jeho rozsiahlej pomníkovej tvorby v neskorších desaťročiach : „*Vojenská práca bola mi len popudom, školou a prípravou na budúcnosť, ktorú sme očakávali a ktorá aj prišla,*» napísal neskôr.[114]

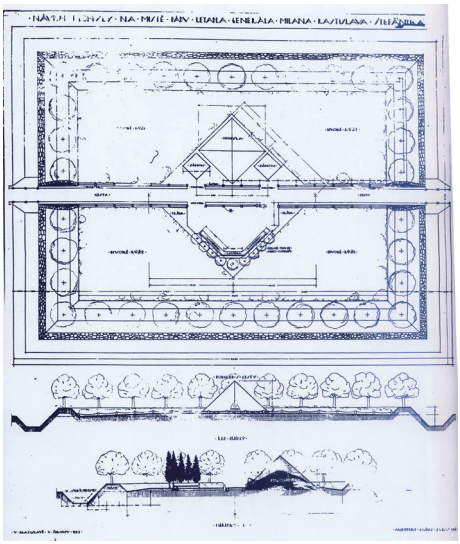
Toto porozumenie zmyslu komemoratívnej architektúry ho krátko po roku 1920 viedlo k sformulovaniu koncepcie uplatnenia pamätníkov v rámci osvetovej a vzdelávacej práce, ktorá mala za cieľ kultiváciu historického povedomia ľudu: *«Prial by som si vidieť Slovensko, posiate ... pamätníkmi každého významného ducha a činu, ... ilustrovanú históriu nášho utrpenia, boja a vzkriesenia* „so zámerom“*... povzniesť, zušľachťovať a rozvíjať dušu národa ... k harmónii a kráse*».[115] Početné návrhy na náhrobky a pomníky významných osobností slovenského kultúrneho života či

114 Dušan Jurkovič, rukopis článku *Uctievanie hrdinov,* 1943 (SNA, A2).

115 JURKOVIČ, D.: Kollárov dom v Mošovciach. *Bratislava,* časopis Učenej spol. Šafárikovej, r. I (1927), s. 38-43.

pamätníky významných udalostí potvrdzujú nielen to, že po zvyšok svojho života túto koncepciu cieľavedome napĺňal, ale sú tiež dokladom úzkej motivickej nadväznosti na haličskú etapu. Jurkovič do jazyka komemoratívnej architektúry prenikol natoľko, že v čase 2. svetovej vojny sa mu dokonca stala médiom na vyjadrenie postojov a emócií vyvolaných udalosťami.

V Bratislave

Mohyla M. R. Štefánika v Ivánke, návrh 1921 (Slovenský národný archív)

Príležitosťou k sformulovaniu Jurkovičovej koncepcie pamätníka v službách národnej kultúry mohli byť už prvé pomníkové úlohy, ktoré architekt riešil po svojom príchode do Bratislavy a ktoré obe boli späté s leteckým nešťastím Štefánika pri jeho návrate na Slovensko v máji 1919:

Jednou bola pohrebná úprava návršia na Bradle, 1919, ktorá rovnako ako následný projekt Štefánikovej mohyly, 1919–28, ukazuje zreteľnú súvislosť s návrhom cintorína na Rotunde.[116] Zatiaľ čo tryznu z roku 1919 pokladal Jurkovič sám za *"svoj najväčší a najodvážnejší umelecký čin"*,[117] mohyla sa všeobecne radí k najvýznamnejším dielam slovenskej architektúry medzivojnového obdobia.

Druhou bolo dielo, ktoré sa viaže k Bratislavskému kraju, konkrétne pamätník na letisku v Ivanke pri Bratislave[118]. Návrh vytvorený na objednávku Pamätníka odboja v Prahe vznikol v roku 1921,[119] slávnostné odhalenie pamätníka sa konalo 5. mája

116 Podobnú prepojenosť možno nájsť aj v ďalších návrhoch, napr. medzi návrhom na pomník J. Kollára v Mošovciach (1924) a cintorínom Krempna alebo návrhom na pomník P. O. Hviezdoslava na Skalke (1924) s viacerými pyramidálnymi mohylami z Haliče.

117 JURKOVIČ, D.: *Mohyla Dr. M. R. Štefánika na Bradle.* Praha 1929, s. 14.

118 V staršej literatúre sa často uvádza miestne označenie pri Vajnoroch, no miesto nešťastnej udalosti náleží do katastra obce Ivánka pri Dunaji. – JAMNICKÝ, Ivan: *Sprievodca dielom Dušana Jurkoviča na Slovensku*. Štipendijná práca, Bratislava SAS / SFVU 2007 (revidované 2009), s. 22.

119 Návrh predložil Jurkovič valnému zhromaždeniu *Spolku pre postavenie pomníka generálovi Štefánikovi na Slovensku* 31. 3. 1921. V decembri toho istého roku už zhromaždenie odsúhlasilo prostriedky na stavbu a na jar 1922 žiadalo architekta, aby prikročil k výstavbe, ktorá prebiehala s podporou Pamätníka odboja. V júli 1922 sa konal súbeh na stavebnú spoločnosť so zámerom

Mohyla M. R. Štefánika v Ivánke, pôvodný stav (Slovenský národný archív)

1923, k štvrtému výročiu Štefánikovho úmrtia.[120] Jurkovičov zámer, ako ho dokladá plán z júla 1921,[121] jasne stavia na postupoch a princípoch, ktoré si osvojil a overil v Haliči : komplexný prístup (dialóg s krajinou, resp. spôsob vydelenia z okolia), prísna geometrická osnova (rozdelenie na časti, celková organizácia, hierarchizácia) podriadená dominantnému prvku, útvaru pyramídy premyslený koncept „fungovania" (s ohľadom na obrady a chovanie návštevníkov pietneho miesta) a samozrejme, úprava zelene ako prostriedok vydelenia, ozvláštnenia aj spojenia s okolím.

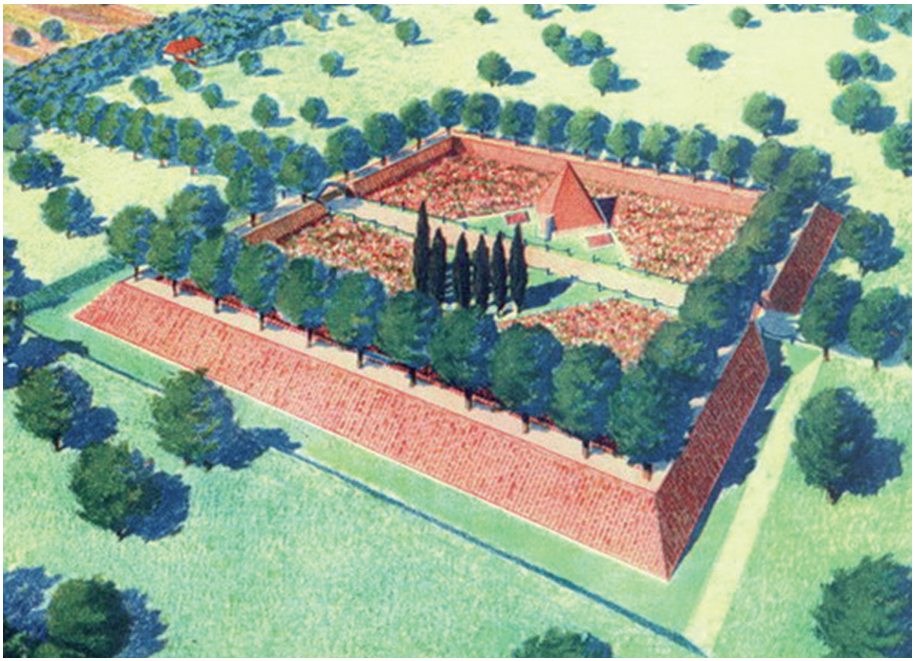
Areál z okolia vydeľovala priekopa a násyp osádzaným stromami. Vymedzený priestor predeľovala cesta, tvoriaca dlhšiu os pôdorysného obdĺžnika. Krížna os určovala strednú zónu areálu, založenú na pôdoryse koso orientovaného štvorca. V jednej jeho polovici bol situovaný monument, druhá časť, lemovaná lavičkami a zeleňou, tvorila priestor pre pietne slávnosti.

Návrhu vládne geometria s prísnou väzbou osí a dominujúcim útvarom pyramídy. Z jej základne odvodený tvar kosoštvorca sa opakuje v pôdorysnom vymedzení pietneho miesta a záhonov, s jej profilom korešpondujú profily násypov, podporujúc

dokončiť dielo do polovice septembra, no tento termín nebol dodržaný.

120 OSUSKÝ, Samuel Štefan : Zpráva o päťročnom účinkovaní Spolku pre postavenie pomníka gen. Štefánikovi na Slovensku. In: *Zpráva Spolku pre postavenie pomníka generálovi Štefánikovi na Slovensku. Zpráva akcie „Národ svojmu hrdinovi"*. Bratislava 1925, s. 12. – Pomník je zapísaný ako NKP pod č. 2080/0 v ÚZPF.

121 Návrh mohyly na míste pádu letadla generála Milana Rastislava Štefánika, 1921 – pôdorys, pohľad, rez 1:100, tuš, 100x86 cm (SNA IV-17/1).

Halič, cintorín Regetów Wyzny (Slovenský národný archív)

účinok pyramídy, napriek tomu, že jej reálna mierka nedosahuje nijako monumentálne rozmery. Pôvodne mal teda pamätník podobu prostej kamennej mohyly pyramidálneho tvaru so zatrávneným povrchom,[122] akú už architekt viackrát použil na cintorínoch v Haliči.[123] Tumulový útvar tu architekt skombinoval so stélou, vztýčenou pri päte pyramídy, v rohu obrátenom k ceste, na mieste, kde po páde lietadla ležalo Štefánikovo telo.

Dôslednosť konceptu dosvedčuje komplexná previazanosť projektu a vyváženie strohej geometrie prostredníctvom zelene: Lipy, vysadené na vrchole ohradného násypu, mali doplniť ihličnany, zrejme cyprusy,[124] tvoriace pozadie pietneho priestoru

122 Svedectvo o výzore mohyly v Ivánke v máji 1923 podal Bohdan Haluzický (Vajnorská mohyla. *Lidové noviny*, 25. 5. 1923): „*Mohutný balvan žulový, jako* násilím vyrvaný a *přelomený, byl převezen sem z bratislavského hradu. Prostý nápis a kříž jsou jeho ozdobou. A nad ním jehlanovitá mohyla, svítící svěží zelení travnaté pokrývky. V pravidelných odstupech od mohyly pnou se valy a náspy* a *mezi nimi příkop, tož kus moderní válečné pevnosti, zrobené tu na místě smrti a smíru. A mezi mohylou a prvním valem* háj planých *růží, na vale pak samém mladé stromky lipové, které po letech vyrostou na velkolepé pozadí, hodné Boecklinova obrazu.*“

123 Napríklad pri hromadnom pohrebisku cintorína Ozenna. Pyramidálny tvar použil Jurkovič aj neskôr v návrhoch pre Brezovú.

124 ŽÁKAVEC, 1929, s. 216.

s lavičkou, ktoré svojou výškou boli protiváhou mohyly. Zatiaľ čo mohylu mali zo strán flankovať geometrické záhony, v ktorých sa opakoval pôdorysný kosoštvorec, rozľahlé priestranstvá areálu mali byť osádzané divokými ružami, ktoré Jurkovič s obľubou používal už v Haliči.

V priebehu nasledujúcich rokov však pamätník bez údržby a ochrany javil známky poškodenia, preto Jurkovič v roku 1928 predložil návrh na jeho úpravu,[125] pričom hlavným zámerom bola trvácnosť diela, predovšetkým ochrana stavieb pred poškodením poveternostnými vplyvmi : preto navrhol spevniť povrchy valov aj mohyly červeným terakotovým obkladom a vo výsadbe prírodnú červeň medzičasom vyhynutých divých ruží nahradiť odolnejšími červeno kvitnúcimi japonskými kríkmi.

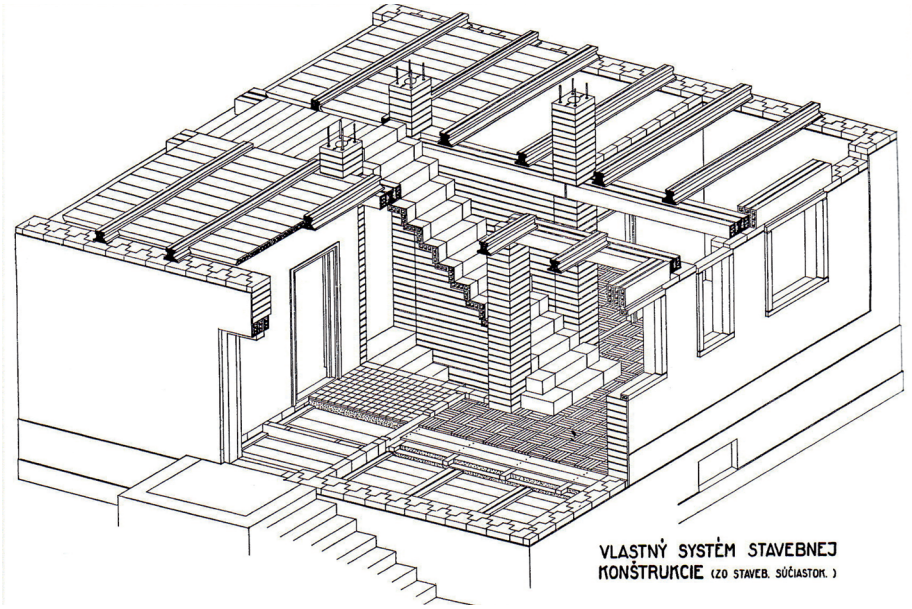
Treba sa ešte aspoň stručne zmieniť o celkom odlišnej sfére činnosti, ktorou sa Jurkovič zaoberal po príchode na Slovensko a ktorá sa mala – podobne ako pamätníky – stať jednou z nosných tém jeho ďalšej práce : Šokovaný z pomerov, v akých žili prisťahovalci/ presídlenci na okrajoch Bratislavy sa architekt (popri množstve organizačných aktivít) vytrvalo venoval projektom, ktoré mali zlepšiť životné podmienky sociálne slabých obyvateľov. Téma lacného obydlia nebola len návratom k projektom robotníckych sídlisk z doby pred vojnou (Hronov, 1907), pretože teraz jeho prístup nadobudol zásadne nové črty : Východiskom prístupu boli možnosti rýchlej výstavby pomocou využitia postupov montáže – „skladania", ako to Jurkovič sám nazýval. Prvé návrhy domov skladaných z dielcov vyrobených na báze dreva zverejnil v roku 1920[126] a svoje myšlienky ďalej vytrvalo rozvíjal až do svojho skonu. (Ďalšie jeho návrhy obytných domov z tej doby síce vychádzali z tradičných stavebných postupov, no s vysokou mierou štandardizácie prvkov – napríklad návrh na kolóniu robotníckych domkov *Hohenaj* pri Dynamitke v Bratislave, 1921).

Využitie technológií montáže – postupov nanajvýš aktuálnych v súdobom uvažovaní o architektúre – zamýšľal architekt uplatniť nielen na obytné stavby : V snahe vybudovať ľahko dostupné školy na vidieku, aby sa eliminovala potreba cezpoľnej dochádzky školopovinných detí, vypracoval v rokoch 1932-34 sériu projektov na štandardizované školské budovy rôznych veľkostných / kapacitných kategórií. V tomto prípade išlo o oceľovú konštrukciou s tehlovou výplňou.[127]

125 *Mohyla M. R. Štefánika pri Vajnoroch*, perspektíva návrhu úpravy z roku 1928, tlač, 25x29 cm (SNA IV-17/3).

126 Pokusná stavba bola vystavená na Župnom námestí v Bratislave. V r. 1920 Jurkovič urobil : Návrhy na typové rodinné domy, tri typy: X, L, V (pre Drevársky účastin. spolok v Bratislave); Elaborát Drevené domky : štandardné domy z dreva so Staussovým pletivom, s cementovou omietkou zvonku a vápennou zvnútra, 4 typy rozličných veľkostí; Návrh na najmenšiu hosp. usadlosť (do 2 ha).

127 *Návrh na stavbu núdzovej typovej školy s oceľovou konštrukciou* (systém Jurkovič – Lapurus; 2 typy), 1932, resp. *Návrhy na štandardnú budovu školy s oceľovou konštrukciou* (5 typov): Stavebný elaborát, konštrukčné detaily (spolu s firmou Inžesta), 1934 (SNA). Svoje návrhy neskôr (bez úspechu) propagoval v tlači – JURKOVIČ, D.: *Štandardné typy škôl môžu znamenať veľké úspory* (500 budov pre meštianske školy). *Slovenský denník* 5. 3. 1936.

Ilustrácia konštrukčného systému z keramických prefabrikátov (z publikácie Dušan Jurkovič, Skladacie domy rodinné z pálených tehliarskych výrobkov, 1946)

Pokiaľ ide o obytné stavby, od konštrukcií z dreva (kde východiskom boli tzv. americké rýchlostavby)[128] postupne prešiel k systematickému výskumu tehliarskych hlín a testovaniu rozličných produktov až napokon vytvoril svojbytný konštrukčný systém z keramických prefabrikátov, umožňujúci stavať / skladať domy svojpomocne, s pomocou susedov, ako to bývalo na dedinách zvykom. Vzorové projekty a princípy, zamýšľané ako príspevok k rekonštrukcii po 2. svetovej vojne, ktoré dopracoval v priebehu 1940-tych rokov, po vojne prezentoval na medzinárodnej konferencii v Londýne a následne vydal v samostatnej publikácii.[129]

Záver

Tak ako Veľká vojna a jej dôsledky priniesli zásadný prelom v živote spoločnosti, aj Jurkovičova architektonická skúsenosť tých rokov mala ďalekosiahly dosah. Na jednej strane zásadné stretnutie s oblasťou komemoratívnej architektúry, ktoré ho priviedlo k dovŕšeniu konceptu architektúry ako umenia, a na strane druhej hlboká reflexia sociálnych (a v ponímaní Jurkoviča morálnych) úloh architekta, svojou podstatou úzko príbuzná novým trendom

128 *Slovensko-americké rýchlostavby:* Návrhy na 4 typy rodinných domov (pre Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska v Bratislave), 1921; Návrhy na typové obytné domy z dreva s ohňovzdornou omietkou, 5 typov rozličných veľkostí (I, II, III, IV, V), detailné plány, 1932 (SNA).

129 JURKOVIČ, Dušan : *Skladacie domy rodinné z pálených tehliarskych výrobkov.* 1946.

nastupujúcej moderny. Oba tieto impulzy, ktoré ho zasiahli v zrelom veku, nielen rozšírili a obohatili jeho profil sformovaný okolo a po roku 1900, ale hĺbkou svojho dosahu natrvalo poznamenali jeho nasledujúcu tvorbu a konečné sformulovanie jeho tvorivého odkazu.

Mgr. Jaroslav Formanko
Krajský pamiatkový úrad Bratislava

Pomníky I. svetovej vojny v Bratislavskej župe

Príspevok bol na konferenciu zostavený ako komentovaná prezentácia obrazového materiálu, spracovaného ako komparatívny výber z pomníkovej tvorby v mestách a obciach Bratislavskej župy. Zameraný je na umelecko-historický, typologický a ikonografický aspekt realizácie špecifických monotematických pomníkov, ktoré postupne vznikali takmer v každej obci od 20. rokov minulého storočia ako reakcia na tragické následky a obrovské ľudské obete Veľkej vojny 1914 – 1918.

V súlade s charakterom a poslaním tohto druhu sepulkrálnej tvorby boli v našich podmienkach a tradíciách pre koncepciu, typológiu a použitie výtvarných výrazových prostriedkov východiskom cintorínske náhrobníky. Na rozdiel od náhrobníkov, ktoré prináležali väčšinou jednej osobe či rodine bolo potrebné pri pomníkoch nájsť spôsob a formu, ktorá by umožňovala zverejniť početné zoznamy padlých vojakov na veľkých kamenných nápisových tabuliach. To si vyžiadalo väčšie hmoty a objemy celého pomníka až smerom k architektonickým koncepciám, alebo zodpovedajúce plochy, ktoré poskytovali napr. tumby, pylóny alebo piliere. Najjednoduchším spôsobom, ako si pripomenúť a pre budúce generácie zachovať mená obetí bol typ „nástennej" nápisovej dosky doplnenej symbolickou ornamentikou, najčastejšie umiestnenej v interiéroch, či na fasádach kostolov. Tomuto typu sa venujeme iba okrajovo. Nevenujeme sa ani zoznamom padlých vojakov, ktoré sú významnými dokumentami a dôležitými prameňmi demogeografických, genealogických či sociologických informácií.

Nasledujúca ponúkaná typológia rozdelenia pomníkov má orientačný, pracovný charakter a vychádza v prvom rade z vizuálne dominujúceho prvku, či charakteristického znaku završenia pomníka. Viacero diel je možné, vďaka použitým voľným variáciám a kombináciám zaradiť do dvoch, možno až troch kategórií, ale túto otázku sme sa snažili vyriešiť v rámci jednotlivých heslovitých popisov, venovaných aj ikonografii a použitým motívom. Preto sa viaceré pomníky opakujú, avšak sú rozčlenené a analyzované podľa jednotlivých častí alebo použitej ikonografie.

Jednou zo spoločných charakteristík veľkého počtu pomníkov obetiam Veľkej vojny sú dodatočné úpravy, prístavby a prestavby pôvodného diela po skončení II. svetovej vojny; od doplnenia nových nápisových tabúľ s menami padlých až po využitie pôvodnej sochárskej časti v rozšírenej koncepcii. V niektorých obciach pristúpili k vybudovaniu nových pomníkov v 60. - 70. rokoch, ktoré nenaplňujú požiadavky pamiatkových hodnôt. V rámci evidencie výtvarných národných kultúrnych pamiatok je v súčasnosti v Bratislavskej župe zapísaných v Ústrednom zozname pamiatkového fondu iba šesť pomníkov. V istom zmysle je to dôsledok celoplošných škrtov pomníkov I. svetovej vojny zo zoznamov pamiatok

začiatkom 80. rokov minulého storočia, napr. z dôvodov obmedzovania propagácie kresťanských motívov v tejto tvorbe. Mapovanie pomníkov pri príležitosti 100. výročia začatia Veľkej vojny a ich prezentácia vytvára okrem iného aj možnosti a predpoklady nového prehodnotenia pamiatkových hodnôt a kvalít jednotlivých diel pre účely vyhlásenia za národné kultúrne pamiatky.

Typológia pomníkov

Architektonicko-sochársky typ

BRATISLAVA - KOLIBA – autor: Alojz Rigele a sochár M. Pastinszky. Použité súsošie Madony v nike a detailne kamenársky prepracovaná edikulová horná časť. Uzavretý blokový charakter.

BRATISLAVA - PODUNAJSKÉ BISKUPICE – otvorená architektonická kompozícia do priestoru, kulisová; naznačený epický dej od prísahy vojakov v popredí 1914 po dôsledky 1918; výrazné zapojenie sochárskej časti (voľná aj reliéfna podoba).

BÁHOŇ – oproti Podunajským Biskupiciam redukovaný priestor, menšia mierka, ale zapojenie plnoplastických sôch v prevahe k architektúre. Realistická modelácia šiat, folklórne prvky.

IVANKA PRI DUNAJI (NKP) – prevaha architektonickej časti nad sochárskou – reliéfna podoba, značná štylizácia objemov a tvarov.

LOZORNO – vyvážená kompozícia, podiel architektúry a sochárskej časti; autor: Kocourek z Holíča; expresívny výraz sôch prevýšil anatomické zvládnutie postáv.

Kríž, krucifix dominujúci

BRATISLAVA - RAČA – vznik 1928 (výročný), masívny reliéfny dvojkríž v skalnej mohyle sa mení zo zadnej strany na všeobecnejší jednoduchý latinský kríž; malý dvojkrížik na vrchu je sekundárna duplicita.

BRATISLAVA - ZÁMOCKÁ UL. – trochu opatrne zaradený do tohto typu; dve samostatné časti – stĺp s Kristom a krížom, - skalnatá mohyla s nápisovou doskou; použitie časovo rozdielnych prvkov v heterogénnej kompozícii.

BERNOLÁKOVO – najviac sa približuje cintorínskym náhrobkom; rozdiel v zahĺbených obdĺžnikových plochách zo všetkých strán, pôvodne s nápisovými doskami, nezachovali sa, iba v pripojených zoznamoch na samostatnej stojke obďaleč.

MARIANKA – často sa vyskytujúci typ skalnej mohyly (evokácia Lurdskej jaskyne), zavŕšený krížom s Ukrižovaným, doplneným militáriami v päte kríža.

SVÄTÝ JUR (NKP) – autor: Alojz Rigele, 1925. Kombinácia kríža a motívu Piety; jeden zo sochársky najkvalitnejších pomníkov, detailne prepracované časti; lyrická postsecesná modelácia.

VEĽKÝ BIEL – 2004, predloha skalnej mohyly zavŕšenej krížom štylizovaná či transformovaná do novej murárskej realizácie z nevhodných materiálov.

VINOSADY – klasická skalná mohyla z početnej skupiny, umiestnená na cintoríne; evokuje väčší náhrobník; ukončená dvojkrížom na trojvrší.

ZÁVOD – 1921 - príklad dominujúceho kríža v kombinácii s Pietou (ako Svätý Jur); jedna z najkvalitnejších prác v art-decovskej modelácii a ornamentike.

Obelisk, pylón, pilier bez sochárskej figurálnej zložky

BRATISLAVA -DEVÍN (NKP) – ďalší príklad kvalitnej, art-decovskej geometrizovanej štylizácie s použitím symbolickej fakle, večného ohňa.

BRATISLAVA - PETRŽALKA – na cintoríne; tumbovitý pomník s kvalitne modelovanou ornamentikou.

BUDMERICE – pylónový novší typ zjednoteného pomníka (1.+2. vojna) z 1963; realizovaný v typickom bielom kameni pre obdobie 60-70. rokov, univerzalita.

STUPAVA – kombinácia tumbovitej historizujúcej spodnej časti s nápisovými platňami a subtílneho klasického stĺpa zavŕšeného dvojkrížom pôsobí univerzálne a elegantne.

SUCHOHRAD – čistý geometrizovaný povýšený náhrobník zo začiatku 30. rokov –funkcionalistické trendy, racionalita tvaru.

TOMÁŠOV – podobný prístup hladkého pylónu s rozšírenou základňou; bočné prístavby vznikli pre potreby nápisových dosiek obetí 2. sv. vojny.

Obelisk, pylón, pilier so sochárskou časťou

BRATISLAVA - DEVINSKA NOVÁ VES (NKP) – možno zaradiť aj do architektonicko-sochárskeho typu; kombinácia dolnej tumbovitej časti s nápismi a fotografiami padlých vojakov a hornej kónickej obeliskovej; na čelnej strane realistická detailne prepracovaná socha umierajúceho vojaka; pomník doplnený tak ako v mnohých prípadoch kovanou mrežovitou ohradou.

BRATISLAVA - MURMANSKÁ VÝŠINA – autor: Alojz Rigele podľa návrhu architektov F. Wimmera a A. Szönyiho. Žula, z ktorej je urobený pochádza z podstavca zničenej sochy Márie Terézie. Koncepčne premyslený majestátny výraz pomníka dosiahnutý minimálnymi výrazovými prostriedkami; sochy levov v modernom kubizujúcom modelovaní; súčasťou pomníka sú obvodové kamenné lavice.

BRATISLAVA - ZÁHORSKÁ BYSTRICA – kombinovaný architektonicko - sochársky typ s vyrovnaným pomerom oboch zložiek; snaha o detailnú realistickú modeláciu – insitný výraz postav a nezvládnutá anatómia, ale s osobitým výsledným čarom úprimnosti.

MOST PRI BRATISLAVE - 1929 – veľkoryso koncipovaná mohyla s architektonickým tvaroslovím, obeliskom, ohradou a sochárskym akcentom v podobe smútiaceho vojaka. Naturalizmus modelácie uniformy a výzbroje -kvalita školeného autora.

SENEC – ďalší príklad spoločného, či zdvojeného novšieho pomníka (materiálová datovateľnosť) zo 60. rokov; symbolika 1. a 2. sv. vojny v podobe dvoch postáv vojakov realisticky detailne modelovaných, prepojených či rozdelených travertínovým múrom; zo zadnej strany na veľkej ploche zoznamy padlých.

VEĽKÉ LEVÁRE – prevaha sochárskej časti nad architektúrou, prezentovanou

ústredným pilierom, prekrytým v dolnej časti súsoším anjela s mŕtvym vojakom; pilier zavŕšený postavou Krista; dva silné rovnocenné motívy s vysoko kvalitnou majstrovskou realizáciou sú komponované do upravenej novšej časti (1949) a vytvárajú tak výsledný dojem „dvojetážového" pomníka.

VYSOKÁ PRI MORAVE – analógia kompozície obelisku so sochárskou časťou v popredí ako v Devínskej Novej Vsi. Motív vojaka s rodinou (žena, dieťa) je častým a takmer nemeniacim sa po stránke kompozície a modelácie na viacerých pomníkoch.

CHORVÁTSKY GROB - 1933 – prezentuje staršiu konzervatívnejšiu formu koncepcie napriek roku vzniku (oproti funkcionalistickým konštrukciám) reliéfne spracovanie sochárskej časti na pomerne plochom obelisku, určenom na čelný pohľad. Motív anjela smrti s vojakom a Ukrižovaného patria medzi najčastejšie používané.

PEZINOK - GRINAVA (NKP) – takmer rovnaká kompozícia (rozšírená o bočné nápisové krídla) ako predchádzajúci pomník; ale reliéfny motív plačúcej ženy.

Socha na podstavci (pylóne, skalách, pilieri) – táto kategória, typ je najpočetnejší; ide o vizuálne a významové zavŕšenie podporných architektonických článkov s textami, resp. menami padlých; preto tento typ pomníka delíme na skupiny z pohľadu použitých motívov a ikonografie.

Anjel s vojakom – Symbolika anjela smrti vychádza z predlohy Piety, z materinského žiaľu nad stratou syna, so žiaľu Panny Márie nad smrťou Krista. Mária je nahradená Anjelom a Kristus mŕtvym vojakom; kompozícia je príbuzná –bezvládny vojak v náručí anjela, ktorý ho unáša do neba.

BRATISLAVA - DÚBRAVKA – súsošie na pylóne; modelácia realistická so zmyslom pre detail, vychádza z Rigeleho kompozičných princípov.

JABLONEC – súsošie na skalnej mohyle, doplnené krížom; kvalitná modelácia.

GAJARY – súsošie na vysokom subtílnom pilieri, dolu staticky zosilnenom, s kovanou mrežovou ohradou.

PEZINOK – súsošie na skalnej mohyle doplnené vysokým krížom s Ukrižovaným; jedna z najkvalitnejších sochárskych realizácií.

SLOVENSKÝ GROB – riešením na vysokom pilieri evokuje pomník v Gajaroch; postsecesnú modeláciu anjela, najmä jeho oblo spustených krídiel možno považovať za regionálnu manieru; kvalitná detailná realizácia.

Kristus s vojakom – symbolika Krista v úlohe vykupiteľa, spasiteľa je dokumentovaná v našej prezentácii na príklade pomníka :

BRATISLAVA - LAMAČ (NKP) – historizujúco tvarovaný masívny kváder je hore ukončený tumbovitým tvarom, na ktorom stojí Kristus, v náručí drží umierajúceho vojaka. Sochárska časť vznikla v dielni Alojza Rigeleho; jeden z najkvalitnejších pomníkov; vyváženie a harmonický pomer architektonickej a sochárskej zložky.

Kristus žehnajúci – pomerne početne zastúpená ikonografická skupina s jasnou symbolikou; prípady použitia staršej sochy v rámci novšej architektonickej základne.

PLAVECKÝ ŠTVRTOK – dynamická modelácia v kontraposte stojaceho Krista

kontrastuje so statickým kvádrovým podstavcom. Súčasťou pomníka je kovaná mrežová ohrada.

STUPAVA - MÁST – obdobná kompozícia žehnajúceho, statuárne modelovaného Krista v dlhom rúchu na kvádrovom podstavci s nápisovými doskami.

ZOHOR – vysoký pilier zavŕšený stojacim žehnajúcim Kristom v mierne insitnom stvárnení, dodatočne zvýraznený farebnými nátermi. Súčasťou pomníka je obvodová kovaná mrežová ohrada s kamennými stĺpikmi.

Vojak s rodinou – často používaný motív lúčiaceho sa vojaka, odchádzajúceho na front so ženou a dieťaťom; vo výbere tohto motívu je evidentná príbuznosť koncepcie súsošia, modelácie a rozvrhnutia jednotlivých postáv až do detailov čo evokuje autorstvo jednej kamenárskej dielne, resp. regionálne rozšírenie predlohy.

LÁB – súsošie na historizujúcom pilieri; najkvalitnejšie prepracovaná modelácia a detaily uniformy a šiat z ponúkaného výberu.

VINIČNÉ – súsošie na vysokom pilieri, dolu staticky rozšírenom; modelácia menej kvalitná, rezervy vo výraze aj v anatómii postáv.

Vojak, vojaci – rozšírený motív alternuje medzi vojakom strážiacim, vojakom smútiacim, prípadne raneným. Vo všetkých prípadoch výberu pomníkov ide o dôkladný realistický prepis uniformy, výstroja a výzbroja, psychického stavu, postoja a anatomické zvládnutie proporcií a pohybu.

BRATISLAVA - VRAKUŇA - 1933 – kompaktný pomník; jeho architektonická časť v podobe masívneho kvádrového podstavca aj socha stojaceho vojaka, zaujímavo komponovaného uhlopriečne k podstavcu.

MALACKY – vysoko kvalitná realisticky modelovaná dvojica vojakov od Ladislava Majerského z 1929; kontrastuje s novým masívnym nepreporčne predimenzovaným podstavcom.

ŠENKVICE – príklad použitia staršej sochy vojaka na stráži do nového spoločného pomníka obetiam 1. a 2. svetovej vojny. Materiál, geometrická redukcia tvaru podstavca a riešenie nápisov poukazujú na vznik v 70. rokoch.

Iné riešenia, motívy sme vybrali okrajovo, pretože nie sú charakteristické pre typológiu pomníkov Veľkej vojny a vyskytujú sa ojedinele.

MODRA – KOSTOL SV. JÁNA KRSTITEĽA – už v úvode spomínaný tzv. „nástenný" typ, umiestnený na fasáde uzáveru svätyne. Opäť využitie staršieho súsošia Piety (barokového) a zakomponované do niky, lemovanej vonkajšími čiernymi nápisovými platňami.

BLATNÉ – posledná ukážka novšej pomníkovej tvorby zo 60. - 70. rokov s často používaným motívom ženy, resp. dievčaťa nesúceho kvety, alebo veniec. Neosobná, chladná, schematická štylizácia postavy. Tento motív sa udomácnil v rôznych variáciách najmä na pomníkovej tvorbe viažúcej sa k 2. svetovej vojne.; ešte aj v 80. rokoch minulého storočia.

Bratislava – Devín, Pomník obetiam I. a II. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Bratislava – Lamač, Pomník obetiam I. a II. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Bratislava – Murmanská výšina, Pomník obetiam I. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Bratislava – Petržalka, Pomník obetiam I. a II. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Ivanka pri Dunaji, Pomník obetiam I. a II. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Láb, Pomník obetiam I. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Lozorno, Pomník obetiam I. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Veľké Leváre, Pomník obetiam I. a II. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Vinosady, Pomník obetiam I. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

Závod, Pomník obetiam I. svetovej vojny. Foto: J. Formanko

PhDr. Zuzana Zvarová
Mestský ústav ochrany pamiatok Bratislava

Pomníky 1. svetovej vojny - k niektorým aspektom ich výstavby a hodnotenia

Pomníky padlým v 1.svetovej vojne, často doplnené o pamiatku na padlých v 2. svetovej vojne, tvoria neodmysliteľnú kultúrno - historickú súčasť takmer všetkých miest a obcí Slovenska.

Na začiatku iniciatívy stavania pomníkov padlým v 1. svetovej vojne stála *Krajinská komisia pre zvečnenie pamiatky hrdinov,* ktorá vznikla na jeseň roku 1914.[130] Z jej podnetu zaslalo v júni 1915 Ministerstvo vnútra Uhorska na všetky úrady obežník č. 18987/1915 vo veci: Stavanie pomníkov pre padlých hrdinov.[131] V obežníku oznamuje úradom, že hlavným koordinátorom všetkých aktivít spojených so stavbou pomníkov bude vzniknutá komisia. Tá mala do stavieb pomníkov zapojiť najlepších umelcov Uhorska a tým zaistiť ich kvalitu, zabezpečiť ich národný charakter, zapojením uhorských umelcov oživiť trh s umeleckými dielami a tak zároveň podporovať záujmy uhorského priemyslu. Za najvhodnejšiu formu pomníka sa (podľa obežníka) považovala pamätná tabuľa, alebo pomník stojaci na voľnom priestranstve. Ministerstvo vnútra (píše sa v obežníku) vyzvalo k účasti na príprave stavieb pomníkov štyri profesné združenia: Krajinské uhorské umelecko-remeselné združenie, Spolok uhorských výtvarných umelcov, Uhorský spolok inžinierov a architektov a Zväz uhorských architektov. Ministerstvo žiadalo, aby ich najlepší členovia pripravili návrhy na stavby pomníkov a tieto poskytli Krajinskej komisii. V závere obežníka apeluje na všetky úrady aby zamedzili účasti zahraničných subjektov na stavbe pomníkov.

V decembri roku 1916 poslala Krajinská komisia výzvu adresovanú podžupanom[132] aby iniciovali stavby pomníkov na svojom území. Nakoľko malo ísť o trvalú pamiatku padlým odporúčala, aby sa pomníky stavali z kameňa, dreva, prípadne mali maľovanú podobu. Ubezpečovala úrady, že pracuje bez nároku na zisk, ak by aj nejaký vznikol bude poskytnutý sirotám, vdovám, alebo vojakom chorým na tuberkulózu. Komisia ďalej ponúkala rady vo veci umeleckého riešenia pomníkov, ich umiestnenia, plánovania cintorínov i vo veci financovania ich stavieb (pripúšťala možnosť stavania pomníkov aj na splátkový kalendár). Pomníky si bolo možné objednať osobne vo výstavnej miestnosti v Budapešti, na VII. Károly körut č. 3, alebo písomne. V závere listu pripúšťala možnosť realizovať stavby pomníkov lokálnymi silami a z lokálneho materiálu.

Zároveň poslala komisia na župné úrady 1. katalóg pomníkov s názvom *„Voľne stojace vojnové pomníky, vojenské náhrobníky, pamätné tabule a pamätné listy. 1. séria"*, ktorý vyšiel

130 Hösök Emlékét Megörökítö Országos Bizottság (HEMOB).
131 Štátny oblastný archív Bratislava, fond Bratislavská župa I., 1398-1922, spis. č. 26353/916.
132 Štátny oblastný archív Bratislava, fond Bratislavská župa I., 1398-1922, spis. č. 26353//916.

Jubilejný pomník v Devínskej Novej Vsi s reliéfom M. R. Štefánika. Archív PÚ SR Bratislava, neg. č. 1087, r. 1962, autor Czíha.

Jubilejný pomník v Devínskej Novej Vsi. Reliéf Štefánika nahradený znakom ČSR. Archív PÚ SR Bratislava, neg. č. 1094, r. 1963, autor Müllerová

v roku 1916 v Budapešti.[133] Prosila pritom úrady, aby jej priloženou poštovou poukážkou poslali 2 koruny, čo bola výrobná cena katalógu.

133 V spise katalóg uvedený ako príloha chýba. Na Slovensku som v rámci knižníc nenašla ani jeden exemplár katalógu. Prvý diel je zachovaný v Štátnej Szechényiho knižnici v Budapešti. Štátny oblastný archív Bratislava, fond Bratislavská župa I., 1398-1922, spis. č. 26353/916.

Pomník v obci Báhoň: Rodina oplakáva zraneného vojaka. Archív PÚ SR Bratislava, č. neg. 819, r. 1962, autor Müllerová

Úvod katalógu obsahuje požiadavku, aby pomníky padlým boli lacné, jednoduché, zodpovedajúce prostrediu, hovoriace v jazyku národa, umelecky primerané. Zdôrazňuje sa skutočnosť, že mŕtvy vojak nie je mŕtvym len pre rodinu, ale mŕtvym pre celý národ.[134] Návrhy pomníkov neboli vypracované pre konkrétne miesto, bolo možné ich prispôsobiť požiadavkám objednávateľa. Obsahovali mená navrhujúcich umelcov, technický popis pamätníkov, ich materiál a cenu v korunách. Cieľová cena bola daná v závislosti od kvality ponúknutého materiálu, ale neobsahovala náklady na balenie, dopravu a ani ďalšie dodatočné náklady.[135]

V roku 1917 pod číslom č. VIII prijal uhorský snem Zákon o zvečnení pamiatky hrdinov padlých za vlasť. Jeho cieľom bolo zabezpečiť, aby každá obec (mesto) úmerne

134 Somfay, Ö. : Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa, diz. práca, 2012, nepubl. str. 118.

135 Somfay, Ö. : Az I. világhábor, c.d., 2012, str. 118.

Pomník v obci Kuchyňa. Na podstavci Kristus Vykupiteľ. Archív PÚ SR Bratislava, č. neg. 10 583.1, r. 1960, autor Vlková

k svojej finančnej situácií zvečnila vhodným spôsobom mená všetkých tých obyvateľov, ktorí obetovali životy za vlasť.[136] Vykonávacia vyhláška k zákonu č. 7283 z marca 1917 stanovuje, že všetky mestá a obec majú zvečniť mená a pamiatku padlých, bohaté v podobe

136 Paragraf 2, zákona č. VIII z roku 1917. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7380, stiahnuté 16.10.2014.

monumentálnych sôch, chudobné formou jednoduchých tabúľ, v každom prípade ale vhodným umeleckým spôsobom.[137] Dôraz na zachovanie a zistenie mien padlých vojakov podstatnou mierou určil výtvarný charakter pomníkov, kde základom je podstavec (hranol, alebo len pylón) s nápisovou doskou s menami a často aj s fotografiami mŕtvych.

V Bratislavskom samosprávnou kraji stojí pomník padlým v 1. svetovej vojne v každom meste, z 88 obcí len v 13 obciach pomník chýba. Prvé pomníky sa začali stavať už počas vojny[138], väčšina z nich však bola postavená v 20. a 30. rokoch 20. storočia. Osobitnú skupinu z nich tvoria pomníky postavené v roku 1928 – tzv. jubilejné pomníky. Spájali v sebe spomienku na 10. výročie vzniku ČSR a zároveň na 10. výročie ukončenia 1. svetovej vojny. Najčastejšie mali podobu uctenia pamiatky padlých spojenú s reliéfom, sochou či bustou M.R. Štefánika. Osudy týchto pomníkov boli rôznorodé, napr. v obci Lamač sa zachoval bez zmeny, v Bratislave - Devínskej Novej Vsi bol v roku 1963 reliéf Štefánika, korpus Krista a slovenský znak odstránený a nahradený znakom ČSR. V rámci reštaurovania v 90. rokoch 20. storočia bol znak ČSR odstránený, reliéf Štefánika nebol prinavrátený, plocha pylóna zostala hladká.

Po roku 1948 sa pomníky na 1. svet. vojnu stavali ojedinelo (napr. Bratislava – Slávičie údolie, 1970, autor akad. sochár J. Mazán), malú skupinu tvoria pomníky postavené po roku 1989 (napr. Bratislava - Jarovce, Hrubá Borša, Veľký Biel , Malinovo, Reca, Tureň).[139]

Iniciátormi stavania pomníkov boli najčastejšie miestni obyvatelia označení aj ako farníci (Malé Leváre), priami pozostalí (Jablonec), vojnoví vyslúžilci (Záhorská Ves), americkí Slováci (Rohožník) alebo iné spoločenstvá, napr. divadelní ochotníci (Slovenský Grob).

Autorov väčšiny pomníkov nepoznáme, najlepšie je spracované dielo bratislavského sochára Alojza Rigeleho[140] (napr. Svätý Jur, 1932), na Záhorí stavala pomníky firma Weinberger zo Stupavy (napr. Bratislava - Záhorská Bystrica, Láb, Stupava), v okolí Pezinka zase firma Krupa z Trenčína (napr. Štefanová).

Ikonograficky čerpajú zo svetských a cirkevných námetov.[141] Zo svetských dominuje lúčiaci sa vojak s rodinou, či rodina oplakávajúca mŕtveho vojaka (Báhoň, Pezinok a i)[142], z cirkevných je to postava anjela smrti, toho, ktorý odnáša duše spravodlivých do neba

137 Vyhláška obsahuje predovšetkým apel na striktné oddelenie oficiálnych, štátnych, aktivít pri stavaní pomníkov od rôznych súkromných.Štátny oblastný archív Bratislava, fond Bratislavská župa I., 1398-1922, spis. č. 5790/917. Somfay, Ö. : Az I. világhábor, c.d., 2012, str. 118.

138 Napr. pomník na Brečtanovej ulici v Bratislave postavený v roku 1917, ktorého autorom je A. Rigele.

139 Napr. obec Doľany chce odhaliť pamätnú tabuľu padlým v1. a2. sv. vojne v roku 2015, informácia p. starostu.

140 Napr. práce Ilony L. Juhász.

141 Ide o základné typy, často dochádza k ich prelínaniu.

142 V zmysle úvodu ku katalógu pomníkov možno predpokladať viacvrstevnatosť obsahu týchto výjavov. Žena oplakávajúca mŕtveho vojaka mohla symbolizovať nielen smútok rodiny ale i smútok celého národa.

Pomník v obci Vlky. Vojak s Ukrižovaným. Archív PÚ SR Bratislava, č. negatívu 6 557.1, Vlky, r. 1956, autor Váleková

(Dúbravka, Gajary a i.)[143], postava Krista Vykupiteľa, či spojenie postavy vojaka s postavou Panny Márie alebo Pietou (Kuchyňa, Studienka, Stupava a i.).

143 Príznačný pre tento typ je pomník v Malých Leváročh, kde na reliéfe podstavca je postava anjela, ktorý jednou rukou drží mŕtveho vojaka a druhou zdvihnutým ukazovákom mieri na nebo.

Pomníky je možné hodnotiť z rôznych aspektov. Slovenská umenovedná literatúra ich hodnotí ako diela bez osobitnej výtvarnej kvality, nakoľko na ne hľadí cez kritéria vzťahujúce na originálne autorské výtvarné diela. Pamiatková starostlivosť zohľadňuje pri hodnotení pomníkov okrem ich výtvarnej originality aj historický kontext a zaraďuje ich primárne ako pamiatky histórie.[144]

Nazeranie na pomníky ako na predmet pamiatkovej ochrany bol (a aj je) determinovaný dvoma aspektmi: aktuálnym spoločenským kontextom a legislatívnym rámcom. V dejinách pamiatkovej starostlivosti bolo niekoľko súpisov a revízií pamiatok tohto druhu. Prvý súpis prebehol v 50. rokoch 20. storočia. Dôvodom (okrem prác na zostavení 1. súpisu pamiatok na Slovensku) bola potreba jednotnej evidencie týchto pamiatok a koordinácia stavania nových, nakoľko spoločnosť zachvátila *„pomníkománia"* a *„tabuľománia"*.[145] Súpis sa realizoval dotazníkovou formou[146] a vo vzťahu k pomníkom 1. svetovej vojny je zaujímavá poznámka na konci dotazníka, reflektujúca, za akých podmienok bola štátna moc ochotná tieto pomníky akceptovať: *„Takýto dotazník treba osobitne vyplniť o každom pomníku, pamätnej tabuli a pod. O pomníkoch padlých v 1. svet. vojne len v takých prípadoch, ak je na nich dodatočne vyrytý text o padl*ých v *boji proti fašizmu."* Na základe toho je logické, že v písomnom a fotografickom fonde prípravy prvého súpisu pamiatok Slovenska správy o pomníkoch padlých v 1. svetovej vojne takmer úplne absentujú.[147] Do pozornosti sa dostali až na začiatku 60. rokov 20. storočia, kedy došlo k zapísaniu najväčšieho množstva takýchto pomníkov do zoznamu kultúrnych pamiatok.[148] V roku 1968 bolo zapísaných v zozname kultúrnych pamiatok 42 pomníkov na 1. svetovú vojnu.[149]

V súpisoch historických pamiatok z konca 60. a v 70. rokoch tvoria pamiatky na 1. svetovú vojnu, medzi inými skupinami historických pamiatok, samostatnú skupinu. Návrhy na zápis pomníkov 1. a 2. svetovej vojny do zoznamu pamiatok mal pripravovať Vojenský historický ústav Bratislava.

V roku 1977 sa z iniciatívy Ministerstva kultúry realizovala úloha s názvom *„Hodnotenie a evidencia historických pamiatok v SSR"*. Ako odborný garant úlohy bol určený

144 Pojem pamiatky histórie bol zavedený v pamiatkovej starostlivosti v rokoch 1955 – 56, od roku 1968 sa začal používať pojem národohistorické pamiatky, dnes sa opäť používa termín pamiatky histórie. Archív PÚ SR Bratislava, fond Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Bratislava (ďalej len SUPSOP), Výskum, Národohistorické pamiatky šk. 44.

145 Archív PÚ SR Bratislava, fond SUPSOP, šk. 44.

146 *„Dotazník o pamätných tabuliach, pamätníkoch a pod., ktoré majú súvislosť s dejinami robotníckeho hnutia na Slovensku s dejinami strany, ako aj s bojom slovenského ľudu proti hitlerovským okupantom." Archív PÚ SR Bratislava, fond Pamiatky histórie, šk. 68.*

147 Archív PÚ SR Bratislava, Zbierka Základných výskumov obcí.

148 Z toho obdobia je zachovaná veľká zbierka fotografií týchto pomníkov z bývalého Západoslovenského kraja. V roku 1963 bolo zapísaných do zoznamu pamiatok 46 pomníkov 1. svetovej vojny. Podľa informácii oddel. OŠIS PÚ SR Bratislava.

149 V Západoslovenskom kraji 3, v Stredoslovenskom 15, vo Východoslovenskom 24.

SÚPSOP v Bratislave.[150] V súpisoch historických pamiatok v rámci tejto úlohy boli pomníky padlým v 1. svetovej vojne zaradené *„ako pamiatky, ktoré majú bezprostrednú pamiatkovú podstatu"*. V evidenčných súpisoch sú uvedené takmer z každej obce, evidované ako pamiatky najnižšej III. kategórie, pričom je potrebné povedať, že v drvivej väčšine išlo o pomníky padlým v 1. ale aj v 2. svetovej vojne.

Ako závažné pre zmenu statusu pomníkov ako pamiatok sa ukazujú legislatívne zmeny - zmeny právnej definície kultúrnej pamiatky. Zákon č. 7/1958 Zb., považoval za kultúrnu pamiatku každú vec, ktorá mala pamiatkové hodnoty, bez ohľadu na jej zapísanie do zoznamu pamiatok.[151] Evidovanou (ale nezapísanou) pamiatkou bol pomník padlým v 1. svetovej vojne takmer z každého mesta a obce.

Po prijatí Zákona č. 27/1987 Zb. o štátnej pamiatkovej starostlivosti bola kultúrnou pamiatkou len vec zapísaná v Ústrednom zozname kultúrnych pamiatok. A tak pamiatky nezapísané v štátnom zozname (dovtedy len evidované, vrátane pomníkov) už neboli na základe tohto zákona pamiatkami a prestali byť predmetom činnosti pamiatkových inštitúcií.[152] Po roku 1989, na začiatku 90. rokov 20. storočia, sa celoplošne vyraďovali pamätné tabule a pomníky zo zoznamu pamiatok, toto vyradenie sa však týkalo predovšetkým pamiatok na KSČ a robotnícke hnutie.[153]

Podľa hore napísaného môžeme konštatovať, že počet pamiatok pomníkov padlých v 1. svetovej vojne bol určený právnym stavom, pričom ich stále nízky počet, („nepreklopenie" evidovaných pamiatok do zoznamu zapísaných po roku 1987) ich trvalé „ zatlačenie do ústrania, zabudnutie" možno považovať aj, alebo hlavne, za výsledok dobového ideologického nazerania na 1. svetovú vojnu a zároveň aj na 1. Československú republiku.

V SR bolo v septembri 2014 zapísaných v ÚZPF 9845 národných nehnuteľných kultúrnych pamiatok (kam sa radia aj pomníky), z toho bolo 59 pomníkov padlým

150 Spolupracovali Vojenský historický ústav Bratislava, Ústav dejín KSS, Národné múzeum, Múzeum SNP, Kabinet teórie a dejín umenia SAV, Literárny a jazykovedný ústav SAV. Vzhľadom k rozsiahlosti úlohy bola k spolupráci vyzvaná takmer celá spoločnosť (Národné výbory, školy....)

151 Zákon o kultúrnych pamiatkach č. 7/1958.§ 2 Pojem pamiatky, ods. 1 *„Pamiatky sú hmotné i nehmotné doklady historického vývoja spoločnosti, jej umenia, techniky, vedy a iných odborov ľudskej práce a života, ako aj doklady majúce vzťah k významným osobám a udalostiam dejín a kultúry, ktorých zachovanie je v záujme socialistickej spoločnosti."* § 7. Evidencia pamiatok, ods. 1 *„Pamiatky sa zapisujú z evidenčných dôvodov do štátnych zoznamov pamiatok. Chránia sa aj pamiatky do týchto zoznamov nezapísané."* Pamiatky západoslovenského kraja v štátnych zoznamoch, KSŠPSOP, Bratislava, 1963, str. 174 – 175.

152 Zákon č. 27/1987 Zb. o štátnej pamiatkovej starostlivosti, § 7. Evidencia kultúrnych pamiatok, ods. 1 *„Kultúrne pamiatky sa zapisujú do Ústredného zoznamu kultúrnych pamiatok Slovenskej socialistickej republiky (ďalej len „ústredný zoznam")."* http://www.zakonypreludi.sk/zz/1987-27#f4946385, Stiahnuté 16.10.2014.

153 V pol. 80. rokov prebiehala na pôde pamiatkového ústavu akcia Ideologicky závadné pamiatky na 1. a 2. svetovú vojnu (názov nie je presný). Jej obsahommalo byť vyradenie a revízia tých pamiatok, kde základ pomníka má náboženský charakter (napr. na súsoší Piety bola tabuľa s menami mŕtvych padlých v1. aj v 2. svetovej vojne). K tejto akcii sa mi nepodarilo v Archíve PÚ SR nájsť žiadne dokumenty. Za upozornenie na túto akciu ďakujem PhDr. G. Habáňovej.

v 1. svetovej vojne. V Bratislavskom samosprávnom kraji je v zozname zapísaných 7 pomníkov (Bratislava – Staré Mesto, Devín, Lamač, Devínska Nová Ves, Malacky, Pezinok, Svätý Jur, Ivanka pri Dunaji).[154] Pre porovnanie s rokom 1968, kedy bolo v zozname kultúrnych pamiatok Slovenska zapísaných 42 pomníkov na 1. svetovú vojnu, v priebehu viac ako 46 rokov sa ich počet zvýšil o 17.

Je zrejmé, že pamiatkový fond tvorený pomníkmi padlých v 1. svetovej vojne vznikal postupne a nesystematicky. Ústredný zoznam pamiatkového fondu Slovenska bol v minulosti dopĺňaný aj na základe celoplošného mapovania istej časti kultúrneho dedičstva (napr. židovské, industriálne pamiatky, či pamiatky železničnej dopravy). Celoplošné mapovanie pomníkov padlým v 1. svetovej vojne na základe jednoznačne určených hodnotových kritérií nebolo doteraz vykonané, čo možno považovať za dlh kultúrnej obce i celej spoločnosti voči tomuto segmentu kultúrneho dedičstva.

154 Najmenej v Trnavskom kraji – 1 pomník, najviac v Košickom kraji – 15 pomníkov. Informácia poskytnutá PÚ SR Bratislava, oddel. OŠIS.